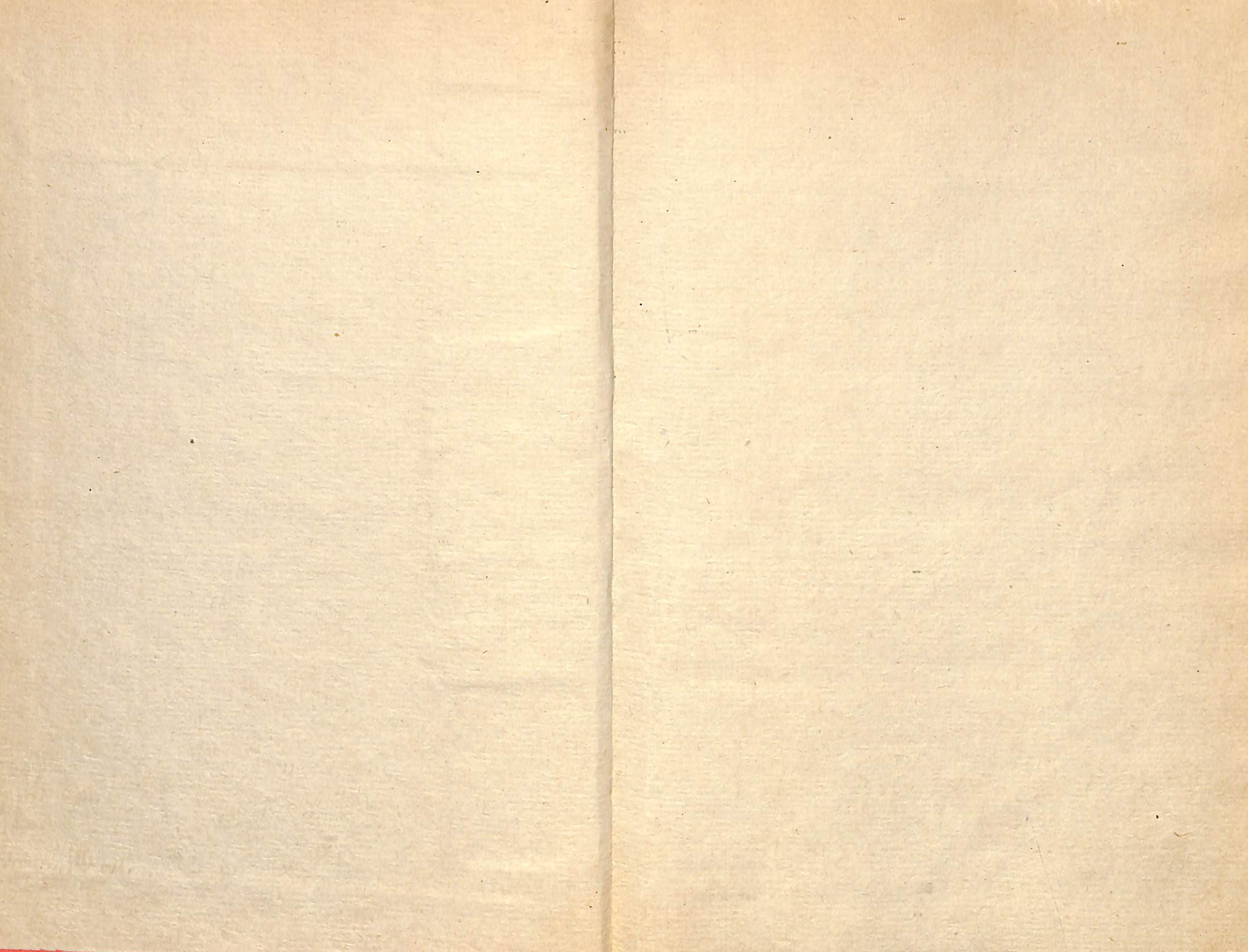

Рифинлар
негизлари

9147.925)

U-20

1915

5 OCT 2011

3147.925)

U-20

Р а г

S. SAPAH—GULIAN

ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

1003
213927

Գ ր ք ց

Ս. ՍԱՊԱՀ—ԳՈՒԼԻԱՆ

3113

4013

(ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ)

26 JUL 2013

19945

ՆԱԽԱԲԱՆ

Եւրոպան ընդհանուր բոցափառումի մէջ է. հակահար-
աւածը տարածուած է ամբողջ աշխարհի վրայ:

Եւրոպական պատերազմի տարրերը վաղուց դիզուած
էին. բայց պատասխանատու ոչ մի կազմակերպութիւն,
ոչ մի ազգ, ոչ մի պետութիւն չէր համարձակուում ձեռ-
նադրութիւն ստանձնել:

Կապիտալիստական աշխարհի արտայայտիչները բա-
ւականանում էին, լոկ, կռիւր յետաձգելով, երկիւղ կրե-
լով ծանր հետեանքներից:

Բայց անողորմ կեանքը պահանջում էր կուտակուած
խնդիրներին մօտենալ:

Եւ ուրիշ ոչ մի հնարաւորութիւն գտնելով՝ ժամա-
նակակից ընկերութեան ղեկավարիչ դատակարգերի ներ-
կայացուցիչները դարձեալ դիմեցին հին մեթոդին՝ պա-
տերազմին, որի պատասխանատուն աւստրո-գերմանական
միլիտարիզմը, նրա ներկայացուցիչ գերմանական կայսրն
է, Վիլհելմ Բ-ը, Տետոն Նապոլէօնը՝ առանց, սակայն, նա-
պոլէօնական զինւորական հանձարի:

Մեր անխառն, բուռն և դրական համակրանքը դէպի
Երրեակ Համաձայնութիւնը, դէպի Դաշնակիցներն է. այ-
լապէս չէր կարող լինել:

Անգլիան, Ֆրանսիան՝ դրանք մարդկային քաղաքակրթ-
ութեան ամենաբարձր ներկայացուցիչները, ստեղծա-
գործող ոյժերը և յառաջ մղող ազդակներն են՝ աշխարհիս
բոլոր անկիւններում: Եւրոպան Եւրոպա չէր լինիլ, ա-
ռանց նրանց բերած մշակոյթին:

Ճնշուածների, փոքրիկ ազգերի ազատագրութեան
գործի մէջ՝ նրանք էն մեծ դերն են խաղացած:

Ռուսիան, եւրոպական քաղաքակրթութեան ամենա-
մեծ տարածողն է եղել՝ Ստիպի մէջ:

Յունական, Սերբիական, Բուլղարական, Ռումանա-
կան, Մօթէնէզերեան անկախութեան մէջ՝ նա վճռական
ազդեցութիւն էր ցնդել:

374-873

Մենք չենք մոռանալ քաղաքական այն օգնութիւնը, որ նրանք մեզ տուել են զանազան ժամանակներում, մին՝ աւելի, միւսը՝ պակաս: Գնահատութեան համար բացասականը դրականի հետ պիտի համեմատել:

Ի՞նչ է տուել, ընդհանուր մարդկութեան, գերմանական կայսրութիւնը այն օրուանից, երբ Եւրոպայի գերիշխանութիւնը իր ձեռքն առաւ և համաշխարհային քաղաքականութիւնը ընդգրկեց: Իր գաղթավայրերի մէջ նա փոխադրեց այն քաղաքականութիւնը, որին հետեւել էր Պոզնանի մէջ, — տեղական ազգաբնակչութիւնը սեպհակահազրկել, ստրկացնել և աստիճանաբար բնաջնջել:

Նրա վայրագ դիւանագիտութիւնը փոքրիկ ազգերի ճնշման գործիք հանդիսացաւ՝ ամեն աեղ և ամեն ժամանակ:

Մեր երեք հարիւր հազար նահատակների դիակները կոխկրտելով Վիլհելմն էր, որ Համիդի արիւնոտ ձեռքը սեղմեց և մեզ մեր արեան մէջ խեղդելու գործին մէջ՝ առաջին դերը կատարեց: Գերմանական դիւանագիտութիւնն էր, որ ներշնչողը և զօրավիգը եզաւ Հայկական պահանջների ձախորդուելուն:

Վիճակը այլևս ձգուած է:

Թիւրքիայի բարեկամը մեր թշնամին է, նրա թշնամին՝ մեր բարեկամը — սա է պատմութեան ցոյց տուած ուղին:

Նախը երկուստեք առաջ է տարուած ամենայն կատաղութեամբ, նա անխնայ է: Պատերազմող իւրաքանչիւր կողմ իր ապագան, գոյութիւնն իսկ, նրա յաջող և անյաջող ելքից է սպասում:

Ինչ պիտի լինի մեր վիճակը, եթէ աւստրո-գերման թրքական կողմը յաղթող լինի:

Քրտոսիկաւո-ը այն ժամանակն է, որ ազատ ձեռք պիտի ունենայ իր դժոխային ծրագիրը իրադրութելու, — ամբողջ բոլոր ազգերին, մասնաւորապէս հայերին բնաջնջելու:

Յիշ սոսկալի ապագան աչքի առաջ ունենալով՝ դեռ բաւական չէ, որ մենք դրամական փոքրիկ օգնութիւններ տանք Դաշնակիցների Վարմիր Խաչօին և մի քանի հազար էլ կամաւորներ: Իրանք մարդկային պարտականութեան սահմանի մէջն են մտնում:

Բայց մենք ունենք ազգային պահանջներ, ազգային գոյութեան հրատապ խնդիր:

Թոյլ պիտի տանք, որ մեր թափած արիւնը իզուր անցնի: Սյսքան տարիների ընթացքում երևան բերած մեր ճիգը, մեր շարժումները մի վախճան պիտի ունենան թէ ոչ: Վճռական րոպէին կարող ենք կանգ առնել առանց ինքնաապանութիւն գործելու:

— Ի՞նչ պիտի լինի մեր զեկավարիչ սկզբունքը՝ այս օրերի մէջ:

— Օսմանեան պետութեան փայլայիշ ոյժերից մէկը հանդիսանալ:

Վերջը՝ պատերազմի ուսգմակողմի (belligeran) տիրուրս շահել: Սա բացարձակ է և համայնական: Մրանցից գուրս ամեն ընթացք կորստաբեր է, ազէտալի, խարուսիկ:

Վերջ մէկը որդ է գառնում, իրաւունք չունի գանգատուելու, թէ ինչու են իրեն կոխկրտում: Կանախ այդ եղրակացութիւնը անհերքելի է:

Կէս ճանապարհին կանգնել չի կարելի:

Սյսպիսի օրեր այլևս անգառնալի են:

Ինչքան էլ դժուար ճանապարհներից անցած լինենք, դարձեալ միշտ աչքի առաջ պիտի ունենանք պատմութեան տուած այն օրէնքը՝ թէ ամեն ազգ իր պահանջները արդարացնում, ընդունել է տալիս, ձեռք է բերում միմիայն իր մեծ մարտնչումներով, իր սեպհական տանջանքներով, իր և միմիայն իր յարատեւ, շարունակական գործունէութեամբ:

Ս. Սապահ-Գիւլեան

15 յունուար, 1916 թ.

Գահիրէ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԻ ԿՈՂՄԻՑ

Ականաւոր հրապարակախօս—գրականագէտ Ս. Սա-
պահ-Գիւլեանի սոյն այս խիստ շահեկան երկասիրութիւնը
մենք անհրաժեշտ համարեցինք երկրորդ հրատարակու-
թեամբ լոյս ընծայել Թիֆլիսում, որպէսզի այդպիսով հը-
նարաւորութիւն տանք հայ ընթերցողին իր մտքի և սե-
ղանի զարդը կացուցանել այս նշանաւոր երկասիրութիւնը:

Այլ և այլ պայմանները ցայսօր հնարաւորութիւն չեն
տուել կովկասահայ ընթերցողների լայն խաւերին ծանո-
թանալ հայ մտքի խոշորագոյն ներկայացուցիչներից մէկի՝
Ս. Սապահ-Գիւլեանի գրչի արտագրութեանց հետ:

Եւ արդ, երբ սոյն այս օգտաշատ երկի մի մասը
մենք հնարաւորութիւն ունեցանք մաս առ մաս տպագրել
Թիֆլիսում, մեր Խմբագրութեամբ լոյս տեսնող «Հայրե-
նիք» թերթի էջերում, յոյժ կարևոր գտանք նաև ամբողջ
աշխատասիրութիւնը կովկասում նոյնպէս գրական ասպա-
րէզ հանել, լիակատար հաւատ տածելով, որ «Ինքնավար
Հայաստան» խորագիրը կրող այս լուրջ և բազմաբովան-
դակ գիրքը կարժանանայ մի շարք հրատարակութեանց:
20 նոյեմբեր 1915 ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ
Թիֆլիս

ԳԼՈՒԽ Ա.

Արեւելեան Խնդիր: Թիւրքիան յարձակողական՝ առաջին
շրջան: Թիւրքիան պաշտպանողական՝ երկրորդ շրջան: Արեւելեան
խնդրի էութիւնը: Թիւրքիայի ժառանգորդները. արտաքին աղ-
ղակներ՝ պետութիւններ, ներքին աղղակներ՝ ազգեր: Բարենո-
րոգչական փորձեր՝ առաջին թէզ, երկրորդ թէզ: Մեզնայ Թիւր-
քիայի երազը:

Ասիայից եւրոպա էր անցել աշխարհակալական ձգ-
տումներով տապալուած մի նոր ժողովուրդ, որի անունն
էր թուրք կամ օսմանցի:

Երկու անունն էլ անխափր գործ էր անում միևնոյն
նշանակութեամբ: Հայերը ասում էին՝ տաճիկ:

Օսմանցին գալիս էր որպէս հեղեղ, ոչ մի ընդդի-
մաւորութիւն, մարդկային ոչ մի թումբ նրան կանգնեցնել
չէր կարողանում:

Բալքանեան թերակղզի, Սև ծով իր ափերով, Փոքր-
Ասիա, Հայաստան, Միջագետք, Սիւրիա, Պաղեստին, Ա-
րարիա, Եգիպտոս և Հիւսիսային Աֆրիկայի մէջ մեծ տա-
րածութիւններ՝ թուրք կայսրութեան մասերն էին կազ-
մում:

Դրանք աշխարհիս ամենաազնիւ և արգասաբեր վայ-
րերն էին, մարդկային քաղաքակրթութեան որրանք, տրե-
տեսական, աշխարհագրական տեսակէտով անգուգական:
Դանուբի աւազանը՝ Արևմտեան եւրոպան Արեւելեան եւ-
րոպայի հետ կապող օղակն էր. Կ. Պօլիսը՝ Ասիայի և եւ-
րոպայի միացուցիչ գիծը, Եգիպտոսը, Արաբիան՝ եւրո-
պայի և Մայրագոյն Արեւելքի անհրաժեշտ նորանցքները:
Այդպէս էր Թիւրքիան 17-րդ դարու վերջերը և 18-րդի
սկիզբները:

Պատմութեան այդ շրջանում Թիւրքիան սպառնա-
կան, յարձակողական դիրք ունէր, նա ահարկու էր: Այդ
այն ժամանակն էր, երբ Սուլթան Սէլիմը հպարտութեամբ

ասում էր թէ՛ «իմ ձին գիշեր ցերեկ թամբած է»։ Օսմանեան պետութիւնը հասել էր իր փառքի, իր ծաւալման գագաթնակէտին։

Աշխարհակալող բաղաքականութեան հետապնդող ամեն ազգ բերել է իր սեփական երազը, ծրագիրը։—Որն էր եղած թիւրքինը։

—«Օսմանի երազը»։

Տաճիկ տւանդութիւնը նրան հետեւեալ զարդարանքն է տալիս։

Էսկի-Շէհիբի մօտ գտնուող իթքուրուն անունով գիւղում, ասում է, ապրում էր Շէյխ Էդէբալին, որ մեծ գիտնականի և բարեպաշտ Միսուլմանի համբաւ ունէր։ Օսմանը(*) յաճախ այցելում էր նրան ու նրա քարոզներին մտիկ անում։

Մի օր նա տեսաւ Շէյխ Էդէբալու աղջկան՝ Մալ Խաթունին (գանձ-կին)։ Նրա ձեռքը խնդրեց, բայց հայրը մերժեց, նկատելով որ Օսմանի նման մի աննշան իշխանի իր աղջիկը չէր կարող տալ։

Օսմանը յուզուած՝ տեղն ու տեղը պառկեց և կէտ քուն, կէտ արթուն մի երազ տեսաւ, որ զարթնելով՝ այսպէս պատմեց.

«Տեսայ, որ Շէյխ Էդէբալու ծոցից մի լուսնեղջիւր ծագեց, որ արագ մեծանալով՝ լքիւ լուսին դարձաւ և եկաւ ծոցս մտաւ։ Շատ չանցած ծոցիցս դուրս եկաւ մի հսկայ Մառ, որի ճիւղերը իրենց ստուերներով ծածկեցին երկիրներ ու ծովեր, գմբէթներ ու կոթողներ, յաղթական սիւներ և բուրգեր։ Մառի արմատից բղխեցին մարդկութեան ամենամեծ գետերը՝ Տիգրիս, Եփրատ, Նեղոս և Դանուբ։ Կովկասեան, Բալքանեան, Տաւրոսի և Ատլասեան լեռնաշղթաները Մառի ճիւղին յենարան դարձան։ Յան-

(*) Օսման (Osman) կամ (Othman) կը նշանակէ «արունքներ խորտակող»։ Օսմանը, իր հօրեղբորը սպանելուց յետոյ, 1288-ին, յաջորդեց իր հօրը՝ Էրթոգրուլին և առաջին փառիշահը եղաւ։ Իր ժողովուրդը, յաճախ, իր անունով կոչուեցաւ Օսմանցի (Osmanlı) և կամ Օսմանեան (Ottoman)։

կարծ մի խիստ քամի բարձրացաւ, ծառի սրածալք տերեւները, բոլորն էլ, դէպի մի կէտ ուղղուեցան։

Այդ կէտը մի քաղաք էր, որ գտնուում էր ցամաքների ու ծովերի միացած մի տեղում. նա մատանու մի ձև ունէր, զարդարուած երկու շափիւղայով և երկու գմբուխով, մատանին մատս դնելու վրայ էի, երբ արթնցայ»։

Շէյխը, տեսեացնում է տւանդութիւնը, այդ երազը Ալլահից ուղարկուած մի նշան համարեց և դրա համար էլ համաձայնեց իր աղջիկը նրան կնութեան տալ։

Օսմանն էլ, իր ժողովրդի հետ Խալամութիւն ընդունեց։

—Առասպել։

—Անշուշտ. բայց ամէն ժողովուրդ էլ իր ձգտումները, իղձերը, երազները միշտ Առասպելներով և Հերոսների բերանով է արտայայտուել, մանաւանդ հին օրերի մէջ։

«Յարձակողական» թիւրքիան Օսմանի «երազ» իրագործեց և իր ցանկացած սահմաններին հասաւ։ Ահեղ փոթորիկը անցել էր Նիկոսիայի, Կոստովայի և «Սարեակների» դաշտերի վրայով։ Չկային Հունգարիա, Մոնթենեգրո, Սերբիա, Յունաստան, Բուլղարիա, Ռումանիա։

Թէ Ասիայի և Թէ Եւրոպայի մէջ երբեմնի բարդաւած ազգերը լուծի տակ էին անցել։ Նրանցից ամէն մէկը ունէր իր «ողբը», իր «ազգի գերեզմանը»։

Ընկճուողների պատմութեան այդ տխուր էջը, նրանց հոգեբանութեան ընդհանուր արտայայտիչը կարող է համարուիլ հունգարական Ազգային գերեզմանը*։ Երբ հունգարիան՝ «Մոհակա»-ի (Սարեակի դաշտ) դաշտում պարտուեց և իր ծաղիկ երիտասարդութիւնը կորցրեց, իր պատմութեան այդ էջը նա այսպէս ողբաց.

«Մոհակա, Մոհակա», արիւնով ծածկուած դու հին դաշտ, երբ միտս ես գալիս, կատաղութեան արտասուքներ եմ թափում։ Ազնիւ հայրենիք... այսուհետեւ քո բոլոր ուրախութիւնները գերեզմանի մէջ փակուեցան... Ժաղաբիր այլևս հոգեթրթիւ երաժշտութիւն, հանգիստ առ, մի՛ ձայնիր գիթառ։

Ծիծաղուն հովիտներ, կանաչագեղ անտառներ, արգա-
տարներ գաշտեր, ողբացէք, լացէք: Ազգի բաջ ընտրեալ-
ներ, դուք էիք, որ սուգի այդ օրը ոտքի ելաք և դէպի
մահ վազեցիք: Այժմս՝ Մոհկասի բլուրները ձեր վրայ են
ծանրանում, ձեր սակորները ծածկում: Մաճարների ծաղ-
կափթիթ աղջիկներ ու հարսներ, դուք միատեղ արտա-
ուեցէք, միասին ողբացէք. թառամած վարդերի պսակով,
սուգի զգեստով պնուած՝ դուք միատեղ, գանձադին լա-
ցէք ձեր մեռելները: Հեթանոս թիւրք. դու Աստուծոյ ա-
նիծեալ պատկեր, դու անգութ, վայրենի, վագրի արիւնով
սնուած, դու՝ որ չի խնայեցիր անքան ագնիւ և գեղեցիկ
կեանքեր, դու կարծում ես թէ՝ դա քեզ համար փառք
է... Դժբաղդուքեան օրերը ձեզ համար էլ կը գան, մեք
նոզին այժմէանից մարգարէանում է:

Իր «փառքի» այդ օրերում՝ յաղթողը անբարտաւան
էր, դուրկ ամէն կարեկցութիւնից. նա միայն փշրում,
խորտակում, կոխկրտում էր:

Իր պատմիչ Գէմալը (1526) տիրող ցնծութիւնը այս-
պէս էր արտացոլացնում... «Անպէհներ միւսխւմանները,
սափալով իրենց թշնամիներին կռնակ դարձնելու, արևի
լոյսը թանձր խաւարի փոխեցին: Անհաւատներին հարիւ-
րաւորներին դժոխքի հորերի մէջ գլորեցին, հազարաւոր-
ներին սրի, առիւծին ճարակ դարձրին, բիւրաւորներին էլ՝
մահառիթ նիզակների կեր»:

Պատմութեան այդ շրջանում, ուրեմն, Օսմանցին ա-
մենագոր էր, անեղ, «բանակած լայնածաւալ երկիրների
մէջ»:

Եւրոպական փոքրիկ պետութիւնները՝ զոդահար, Դա-
մոկլեան սուրի տակ, ցիր ու ցան ոյժեր ունէին. իսկ նը-
ռաճուող ազգերը, սարսափի օրերի մէջ, ողբում, լալիս
էին:

ԲԻԻՐՔԻԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՂԱԿԱՆ

Երկրորդ օրջան. — Նուաճողական ծրագրով յառաջ խա-
ղապող թիւրքը բարձր մշակոյթից դուրի էր, ափրած եր-

կիրները նա անկարող եղաւ կազմակերպել և տարասեռ
սարրերից մի ամբողջութիւն կազմել՝ նիւթական, բարձ-
րական և հոգեկան տեսակէտով: Նա միայն աշխարհակալեց
ու «բանակեց»:

Եւրոպական փոքրիկ պետութիւնները, արաաքին
փտանգի առաջ, հետզհետէ սկսեցին կազմակերպուել և
իրենց ցրումը ոյժերը հաւաքել, միացնել: Շատ չանցած՝
նրանք ընդունեցին յարձակողական դիրք:

Հոսանքը փոխուեցաւ. թիւրքեան սկսած էր անկման
բացայայտ նշաններ ցոյց տալ: Անկարող լինելով ընդդի-
մադրելու արտաքին սպառնական, յարձակողական ոյժե-
րին, նա սկսաւ մտնել պաշտպանողական դիրքի մէջ:

Պատմութեան այս երկրորդ շրջանը սկսում է 1683-ից:

Ճիշտ այն ժամանակից էլ ծագում առաւ՝ դարեք
շարունակ Եւրոպան յուզող, Եւրոպան յաճախ Արևելք փո-
խադրող՝ փաղափական այն մեծ խնդիրը, որ 18 և 19 դա-
րերի մեր՝ համաշխարհային պատմութեան կեդրոնական
հանգույցը, գլխաւոր օղակը կազմեց: Դա Արևելեան Խն-
դիրն էր, որ Եւրոպական և Ասիական քաղաքական բոլոր
բաղկացութիւնների մէջ վճռական դեր խաղաց և քաղա-
քական ամեն դործառնութիւններ իր շուրջը դարձրեց:
Ամբողջ երկու դար՝ չկար մի խնդիր, որ վճռուած լինէր,
առանց իր հակահարուածը ունենալու: Արևելեան Խնդրի
վրայ եւ՝ հակառակը, Արևելեան Խնդրի մասնակի լուծու-
մը միշտ ազդել է Եւրոպական նշանակութիւն ունեցող
բոլոր խնդիրների ուղղութեան վրայ: Որովհետեւ ժամա-
նակի տիրող հասկացողութիւնն այն էր, թէ՝ Կ. Պօլսը
աշխարհի կայսրութիւնն է՝:

Եւրոպան, այսօր, ընդհանուր բացափառի մէջ է: Ա-
րևելեան Խնդիրը, վաղը, բոլոր նոր բաղկացութիւնների,
ամեն կարգի նոր լուծումների լծակը, էական ազդակը
պիտի դառնայ, գալիք քաղաքական նոր փոփոխութիւնների
գլխաւոր միջոցականը Կ. Պօլսից պիտի անցնի:

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԽՆԴՐԻ ԷՍԹԵՒՆԸ

Պատմութիւնը անողոք է, նրա վճիռները՝ անդառնալիք՝ նա որոշել, անհրաժեշտութեանց կարգն էր անցրել, որ թիւրքի անպայման պիտի ընկնէր, մեռնէր, — դա հրաժայական էր և անդիմադրելի մի օրէնք։ Թիւրքի անպարտուած էր կործանուելու, դա անկասկած էր, բայց ի՞նչ, ովքեր պիտի լինէին նրա բաց թողած տեղը բռնողները։ Ո՞րին, որոնց պիտի անցնէին այն երկիրները, որոնք աշխարհակալուել էին։ Մեռնող թիւրքիայի յաջորդները ովքեր պիտի լինէին։ Ահա հրատապ, բազմակնճիւղ, գոռաւորայոյծ այն խնդիրը, որ հրապարակ դրուեց այն օրից, երբ թիւրքի անկման շրջանի մէջ մտաւ։ — այդ հարցն էլ իր սկիզբն առաւ 1688 թուականից, և քաղաքական աշխարհը փոթորկող նշանաւոր ազդակներից մէկը եղաւ։

ԹԻՒՐԿԻԱՅԻ ԺԱՌԱՆԳՈՐԳՆԵՐԸ

Արեւելի ազդակներ՝ պետութիւններ։ — Թիւրքիայի առաջին ժառանգորդները իրենց համարեցին նրան շրջապատող կենսունակ պետութիւնները։ Ռուսիան, Աւստրիան, Սեպարիան, Ֆրանսիան, Իտալիան աստիճանաբար նրա զանազան մասերը իրենց բաժին գարձրին, երբեմն կանխապէս իրարու հետ միանալով և բաժանման շուրջը համաձայնելով, երբեմն էլ իրարու դէմ արեւնահեղ կռիւներ մղելով։ Թիւրքիայի բարեկամ կամ թշնամի, զրանք պայմանական, պարագայի բերմունքին, բոլորի շահի պահանջին համեմատ բառեր էին, որոնցից երկուսն էլ, անխտիր, իրենց մէջ բովանդակած ունէին այն միտքը, թէ թիւրքիան պէտք էր անդամահատել, նրա կտորները իւրացնել և այդ որքան շատ ու շուտ, այնքան աւելի լաւ։ Նրանք այնքան կտրտեցին, որքան որ իրենց գէնքի յաջողութիւնը թոյլ էր տալիս։ «Սահմանք քաջաց՝ գէնն իւրեանց, որքան հատանի՝ այնքան ունի»։ Սա նշանաբանն էր թիւրքիայի թէ բարեկամ և թէ թշնամի պետութիւն։

Ներքին՝ անխտիր՝ սկսած այն օրից, երբ իրենք Արեւելեան Խնդրի ազդակները դարձան։ «Բարեկամ պետութիւն», «թշնամի պետութիւն», երկուսիցն էլ շատ է ունեցել թիւրքիան։ Բայց յաճախ «բարեկամ»ը «թշնամի» է դարձել, «թշնամին» «բարեկամ»։ և այդ ձևափոխութիւնների մէջ՝ բոլորի էլ ղեկավարիչ սկզբունքն է եղել թիւրքիան կողոպտել, նրա տիրած երկիրները ձեռքից խլել և շաքունակ յեւ, յեւ մղել։ Եւ դա եղել է ոչ միայն ոյժի իրաւունքով, այլ՝ քաղաքականութեան պահանջի գորութեամբ։ Ու մարդկութիւնը զրանից, միշտ ու ամեն ժամանակ, մեծապէս շահել, օգտուել է։

Ներքին ազդակներ՝ ազգեր։ — Հայաստան, Բուլղարիա, Չերնօգորիա, Սերբիա, Յունաստան՝ զրանք նուաճուած հայրենիքներ էին։ Այդ հայրենիքներում ապրում էին Ազգեր՝ իրենց ինքնուրոյն, ազգային բոլոր ստորոգելներով։ Նախ քան տիրապետուիլը՝ նրանք իրենց սեպհական, ուրոյն անհատականութիւնը ունէին։ Թէև ենթակայ, բայց նրանք՝ շատ խորը արմատներով՝ որոշ պահանջանքներ համապատասխանութիւններ էին, իրենց ծոցի մէջ թաքնուած կենսունակ ոյժերով լեցուն։ Իրենց սուգի, տիրութեան օրերում՝ նրանք պատմական երկունքի մէջ մտան։ Հուկառակ տեղացող ամեն հարուածի՝ նրանք պահեցին ծագկեցրին, զարգացրին այն բոլոր ծածուկ ոյժերը, որոնք մի ազգի, թէև լուծի տակ, գոյութեան, յարատեւութեան և կենսունակութեան ոյժերը, պայմաններն են կազմում։ Թիւրքիան յաջողել էր նրանց նուաճել միայն ֆիզիքայէս, հոգեպէս նրանք անկախ էին, նրանցից ամէն մէկը՝ իր ցաւերը երգելով միասին՝ չէր մոռացել իր անցեալը, իր ուժ և ինչ լինելը։ Որքան որ ներկան տխուր, բայց յուսալից ազադայից նրանք ձեռքնիժախ չէին եղել։ Չկար նրանց ու տիրապետողի մէջ ոչինչ ընդհանուր, ոչինչ միացնող, բացի բռնապետական թոյլ կապերից։ Թիւրքիայի ընդհանուր տարածութեան մէջ, կենդանի Ազգեր կային՝ թշնամի աշխարհակալուղին։ Նրանց կեանքը պայ-

մանաւորում էր նուաճողի թուլութեամբը, մահովը:

Աշխարհակալութեանը, որքան որ «բանակ»ը կերակրելու վիճակի մէջ էին դրուած, այնուամենայնիւ իրենց կենսականութեամբ և աւիասանով կարողացած էին հետգնետէ տնտեսական նուաճումներ անել, բարձրանալ և փրոզ դիրք ստանալ:

Անկման նշաններ ցոյց տուող, մեռնելու շէմքին հասած թիւրքիայի մէջ տիրուող Ազգերը սկսեցին զարթոնի որոշ նշաններ ցոյց տալ, կազմակերպուել, ոյժ գոյացնել՝ օտարի լուծը թօթափելու, ազատագրական պայքարամարտը մղելու: Պատմութեան այդ էջի հոգեբանութիւնը, ենթակայ Ազգերի տրամադրութեան ընդհանուր թարգմանը կարող է համարուել այն յատարարութիւնը, որ Բօսնիա Հերցեգովինացիները(*) բացթողեցին: Իսկ նուաճողներին ծրագիրն էր, նրանց կեանքի արդիւնարարը, սկսած իրենց երկունքի օրերից: Ահա ոգին և շեշտը:

«Նա՛ որ արանձամբ չի կրել թրջական բարբարոսութիւնը, որ ինքնին ականատես չի եղել քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնների շարշարանքներին, նրանց տանջանքներին, այնպիսին չի կարող, նոյնիսկ մօտաւոր զաղափար կազմել, թէ ինչ է ռայեան՝ լուռ ու մունջ արարած, անասունից աւելի ստոր, մի տեսակ մարդ՝ որ ծնուած է յաւիտենական ստրկութեան համար: Մեր հայրենիքի մէջ մի թիզ հող անգամ չկայ, որ մեր նախահայրերի արիւնովը ներկուած չլինէր և նրանց արտասուքովը թրջուած... Ռայեան շատ համբերեց... Այսօր նա անդառնալի կեցւով, վնդի է իր ազատութեան համար կռուել՝ միևնույն վերջին օրունչ, վերջին մարդ»: Ընշուած բոլոր ազգերը զանազան ժամանակներում, ազատութիւն, լոյս են ուզում և պատրաստուում են «կռուելու մինչև վերջին շունչ»:

Ինչո՞վ է պատասխանում այդ ձգտումին՝ անկման շրջանի մէջ մտնող թիւրքը.— գարձեալ, և միշտ, եւթագանի տեսութեամբ, ուժեղի իրաւունքից բղիթող գաղա-

փառարանութեամբ: Ամբողջ պատմութեան ընթացքում՝ նա մնում է ոչ միայն անուղղայ, այլև անսղդելի: Նա չի ենթարկւում պետական իրական ձևափոխութեան, նրա քաղաքագիտական անայլայլ, սկեռուն, անփոփոխ մտածմունքն է՝ թէ պետութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ բռնի տիրապետութեան գործ, որ հաստատուած է, բացառապէս, ամենաուժեղի իրաւունքի վրան: Թոյլը, տկարը պիտի ենթարկուէր, տիրապետուէր, ճգմուէր, նա տէր պիտի լինէր հրամայական պարտականութիւնների և ոչ թէ մարդկային, ազգային իրաւունքների:— Ռայեայութիւն՝ անսահման քաղաքագիտական փրկիստփայութեան ամփոփումը, ինչ որ վերաբերում էր ճշշուող ազգերին: Երբէք իր պատմութեան տեղութեան ընթացքում, թիւրքը դեկավաթիչ դասակարգը կարող չեղաւ ազգերի իրաւահաւասարութիւնը ըմբռնել, ճանաչել և նրա համեմատ էլ ջանալ քաղաքական, պետական նոր կազմ, նոր յարաբերութիւններ ստեղծել և կեանքի մէջ մարմնն, իրականութիւն դարձնել: Նրա համար միշտ էլ մնացին, միևնույն սահմանների մէջ, երկու որոշ ազգեր՝ մին տիրող, «միւսը» տիրուող:

Ինչ նուաճող ազգերը չեն ընդունում թէ իրենք ուրիշ պատմութիւն չունին, քան նուաճող, տիրապետող ազգի պատմութիւնը: Երբէք: Նրանք իրենց ուրոյն մշակոյթի, սեպհական պատմութեան վրայ յենուած, ոչ միայն մարդկային, ազգային իրաւունքների գիտակցութիւն են ձեռք բերում՝ այլև նրանք հասնում են այն եզրակացութեան, որ օտարի լուծը թօթափելը դարձել է իրենց համար մի կատարեալ անհրաժեշտութիւն, մահու և կենաց մի խնդիր: Թիւրքը մի աւելորդ միջ էր, իրենց կենսահիւթը ծծող, հարկաւոր էր նրան կտրել, նետել որպէսզի իրենց օրգանիզմը իր ամբողջական թափը առնէր և իր կարողութիւնները երևան բերէր: Ազատութիւնը նրանց համար դառնում էր գիտակցական և ինքնավար կեանքի մի անհրաժեշտ պատասխան, անհրաժեշտ մի միջոց

(*) 29 դեկտեմբեր 1875 թ.

Նրանք եաթաղանի տեսութեանը հակադրում էին մարդկային, ազգային իրաւունքների տեսութիւնը, ցոյց էին տալիս իրենց յառաջադիմութիւնը և այդ պատճառով էլ նոր կեանքի համար նոր պայմանների պահանջներ գնում:

Եւ որովհետեւ տիրողը խուլ էր ձեռնաւ, անընդունակ հանդիսանում պատմութեան յառաջադիմական հոսանքի հետ միասին երթալու, անկարող էր լինում արմատական ձեւափոխութիւնների ենթարկուիլ, դրա համար էլ տիրուողները, ուրիշ և ոչ մի հնարաւորութիւն գտնելով՝ գիմում էին ճնշուածներին յատուկ՝ նուիրագործուած այն իրաւունքին: Եր կոչւում էր յեղափոխութիւն, ապստամբութիւն, զէնքի կռիւ, դաւադրութիւն, արեան ուղի:

Ու այսպիսով յեղափոխական շարժումներ ստեղծելով, ճնշուած ազգերը՝ իրենց սուրին կրթելով՝ դարձան Արեւելեան Խնդրի ազգակիր և պատմութեան տեսողութեան ընթացքում, մերձող Թիւրքիայի ժողանդորդներից մէկը:

Նրանց այդ իրաւունքը (1815-ից ի վեր) ճանչցուեց, յարգուեց և այդպիսով, փչող Թիւրքիայի հողակոյտերի վրայ բարձրացան ազատ, անկախ Մօնթէնէզըօ, Սերբիա, Յունաստան, Ռումինիա, Բուլղարիա... Մենող Թիւրքիայի պատմական երկրորդ ժողանդորդները, ուրեմն, նրա ներքին ազդակները, նուաճուող ազգերն եղան, — այս էր պատմութեան որոշ, անփիճելի ընթացքը:

Այս ուղղութեամբ նրա մնացած մասի ուղիղ ժողանդորդներն են՝ Հայերը, Սլաւացիները, Արաբները, և այլն. նայելով թէ իրենց պատմական երկունքը, գործունէութեան թափը և խորութիւնը վճռական ինչ դեր պիտի կարողանան խաղալ:

ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՉԱԿԱՆ ՓՈՐՁԵՐ

Թիւրքիայի անկման պատմութիւնը մի ուրիշ էջ էլ ունի:

Իրականութեան մէջ Օսմանեան Պետութիւնը դեռ զինուորական որոշ ոյժ էր. անկարելի էր լինում արտա-

քին ազդակների մէջ վճռական համաձայնութիւն կայացնել, նրա վերջնական բաժանման համար: Եւ ահա, մըրցակցող, հակամարտ ոյժերի հաւասարակշռութեան տեսակէտից՝ նրա զոյւթիւնը, թէև չարիք, բայց ժամանակաւոր լուծումի մի եղանակ էր նկատուում: Սակայն ապրելու համար հարկաւոր էր ձեւափոխուել, բարեկարգուել, նորագոյն պետութիւն դառնալ, որպէսզի ներքին ազդակները, ազգերը իրենց դրած պահանջներին գոհացումն ըստանան: Այդ տեսութիւնն էլ իմ պատմութիւնը ունեցաւ:

Առաջին քէզ. — Թիւրքիան բարեկարգելու ամենից կտրուկ եղանակն էր կեդրոնացնող հաստատութիւններ ստեղծել և ջանալ տարասեռ ազգերը ձուլել և նրանցից մի ամբողջութիւն, միութիւն կազմել: Ղեկավարիչ շրջանները այդ ուղղութեամբ աշխատեցին և շատ աշխատեցին. — Սըրդինքը: — Ոչինչ, Դարձեալ Թիւրքիա: Արմատական փոփոխութիւն մէջ տեղ չեկաւ:

Երկրորդ քէզ. — Օսմանեան Պետութիւնը թափուած ջանքերին, անկարող էր ազգերը ձուլել, որովհետեւ տիրուողները՝ տիրողից մշակութային աւելի բարձր էին: Թիւրքիային ապրելու համար միայն մի պայման կար, — բաղկացուցիչ ազգերի համար ինքնավարական դրութիւն:

Իւրաքանչիւր ազգ իր սեպհական կեանքը պայմանաւորող՝ իր մասնայատուկ քաղաքական շէնքը պիտի ունենար, — Թիւրք պետութիւնը այդպիսի կառուցուածքի վրայ պիտի յենուէր, եթէ ուզում էր իր գոյութիւնը շարունակել: Այդ ուղղութեամբ էլ փորձեր կատարուեցան, բայց դա էլ մնայուն, յարատեւող արդիւնքներ չյառաջացրեց:

— Պիւլհանէ՝ ուղ (3 նոյ. 1839), «Հատտի-Հիւմայու» ուղ (18 փետր. 1856), ինչպէս և զանազան ժամանակների մասնակի յանձնառութիւններով, խոստացուած ըստ բարեկարգութիւնները միոճած տառ մնացին. — նրանք

1005
91827

ը և է շօշափելի արդիւնք չտուին: Իրերը միշտ շարունակեցին իրենց առաջուան երկու ուղիովը ընթանալ: Եւ ապոյ կեանքը մարել, կասեցնել անհնար եղաւ:

„Բարենորոգչական“ ձգտումների ամենաբարձր ջանքը խտացաւ Միտհատեան „Սահմանադրութեան“ մէջ: Բայց նա չծնած՝ արդէն մեռած էր, և հետեապէս տարօրինակ ոչինչ կար, երբ նա ոչ մի բանով կարող չեղաւ մնայուն իրողութիւնների դրութիւնը փոխել՝ թէ իր առաջին (1876) և թէ իր երկրորդ (1908) կիրառութեանց մէջ՝ հակառակ երեան դրուած ամեն տեսակ յետին մըտածումների և ռազմագծերի: Թիւրքիայի մասերը նորից շարունակեցին անցնել իր երկու կարգ՝ ներքին և արտաքին՝ ժառանգորդների ձեռքը:

Այսպիսով, երկար տարիների ընթացքում կատարուած բազմատեսակ փորձերը, թափուած բոլոր ջանքերը եկան անհերքելի կերպով հաստատելու, որ Թիւրքիան ո՛չ ինքնաբերաբար եւ ոչ էլ արտաքին նկուսմների տակ ընդունակ էր բարեկարգուելու: Նա մածուցուել, կողծպել էր, իր կենսական ոյժերը կոտորել, սպառել: Պատմութեան էջերի մէջ որոշ կերպով՝ դրոշմուած, բազմաթիւ փաստերի վրայ յենուած, մերկ, բացորոշ իրականութիւնն էր, որ Թիւրքիան օրգանական մարմին լինելուց դատարել էր: Իր գոյութիւնը նա մի կերպ քաշկրտում էր, որպէս քաղաքական դիակ, նրա երեւութական վերապրումի առանցքը իսկապէս գտնուում էր արտաքին պետութիւնների մէջ, քան իր սեպհական մարմնի: Որոշ էր, որ նա չէր կարողանում յառաջագէժ կեանքի պայմանները ըմբռնել և նրա համեմատ էլ նորագոյն Պետքիւն ստեղծել՝ հնի փլատակների վրայ:

Կենսունակ պետութիւններին և ազգերին միայն յատուկ աննականութիւնը չունեցաւ Թիւրքիան, նա երեան չբերեց ստեղծագործական այն անհրաժեշտ ներքին ոյժերը, որ կարող լինէին փլցնելու քանդելու Առնաւադապետական իրաւունքը (droit d'ind) վրայ կառուցուած պետական խոր

խրլած շէնքը, նրան պահանջած ձեւափոխութեան ենթարկելու, որպէսզի յառաջ բերէր ժամանակակից Պետական կազմ՝ տնտեսական, քաղաքական, ընկերային նոր ստորոգելիներով:

Եւ հետեապէս նա մեռնում էր իր բնական մահովը, այն օրէնքների հիման վրայ—որին ենթակայ էին անհատները և հաւաքական մարմինները: Թիւրքիան ընկնում էր ճիշտ այն պատճառների արդիւնքով, որով ընկել էին ուրիշ շատ պետութիւններ և ազգեր՝ նրանից առաջ, նախընթաց դարերի ընթացքում: Պետութիւնները, ազգերը նոյնպէս մահկանացու են:

Ապրող, կենսունակ պետութիւնների և ազգերի էն առաջին նախապայմանն է եղել միշտ, պատմութեան ընթացքում, որ նրանք շարունակ ենթարկուել են քաղաքական, տնտեսական նոր և անհրաժեշտ ձեւափոխութիւնների՝ ժամանակի հրամայական պահանջներին համեմատ: Թիւրքիան, քանի որ միշտ ըմբոստ մնաց նոր ձեւերի, չմտաւ ձեւափոխութեան մէջ, բնական է որ նրա անկումը, մահը անխուսափելի պիտի դառնար: Պատմութեան առած հոսանքը՝ այդ նկատմամբ պարզ և որոշ էր:

Ուրեմն, Թիւրքիան 1683-ից մտնում է պաշտպանողական դիրքի մէջ: Նա, այն ժամանակից ի վեր, սկսում է անկման որոշ նշաններ ցոյց տալ, մեռնողի կեանք մաշել: Տեսնուում է, որ ներքին, սեպհական կեսահիւթից զուրկ է, բայց արտաքին պետութիւնների հակամարտ ձգտումներ նրան մի տեսակ արուեստական գոյութիւն են տալիս: Իրերի այդ ընթացքի մէջ էր, երբ Օսմանեան Պետութիւնը որոշ կերպով գահավիժում էր դէպի արաւուծում, փայփայում ու նրա արուեստական կեանքի բնական ընթացքը դառնում էր անամրոջականութիւն (disintegration), քաղաքական հիւանդագին մի դրութիւն, որ սղղակի բղխում էր արդէն տիրող, գոյութիւն ունեցող երկրի մնայուն բնաւորութիւններից, անա այդ ժամանակն էր, որ հակառակ իրականութեան, սխալ ուղղութեամբ

քայլ էր առնուում, ջանք էր թափուում Թիւրքիան տանելու, նրա ջախջախուած պետական նաւը ուղղելու դէպի ամբողջականութիւն (integration) դէպի միութիւն (union): Ճիգ էր անուում պատմութեան ընթացքը յետ դարձնելու, իրերի ընթացքը փոխելու և անկարելին կարելի դարձնելու:

Ուստի զարմանալի ոչինչ կար, որ այդ ճանապարհով թափուած բոլոր փորձերը վիժեցին, ապարդիւն մնացին: Այդպէս էլ պիտի լինէր: Քանի որ նրանք դալիս էին պահպանելու այն, որի գոյութիւնը, պատմութեան օրէնքների համաձայն, դարձել էր մի ժամանակավելայ եւ հակաբնականութիւն:

Կեանքը, ուրեմն, աւելի ուժեղ եղաւ, քան զանազան անամէջ «շարենորոգումների» ու յետին մտքերով հիւսուած «սահմանադրութիւնների» դատարկ բանաձևերը: Իրականութիւնը ի դերն հանեց, փշրեց այն բոլոր նուրբ հաշիւները, որոնք կատարուեցան քաղաքական շիջ, կասկածելի աշխատանոցների մթութեան մէջ: Ահա այն բնականոն դրութիւնն էր որ Թիւրքիայի ճակատին դրոշմած էր իր մահուան դատախիշը:

Դրաման իր զաւեշտն ունի, պատմութիւնը՝ իր հեղնութիւնը:

Անկիման շրջանի մէջ մտնող Թիւրքիան այդ էլ տեսաւ:

«Երիտասարդ Թիւրքեր»ին նուիրուած իր մի յօդուածի մէջ՝ բանիբուն և Թիւրքիայի ներքին և արտաքին կացութեան լաւ ծանօթ միւլտիլիման մի քաղաքագէտ, դեռ 1897, ապրիլ 25-ին, «Ալբանիա» «Albanie» անունով թերթի մէջ գրում էր. — «Որպէս մտաւորականներ՝ երիտասարդ Թիւրքերը ոչնչութիւններ են, բնաւորութեամբ կրնումարդի, ակնոցների, բարձրագիւր գլխարկների, վերջին նորաձեւութիւնների եզակի սիրահարներ: Նրանց իդէալը երկաթուղիներ շինելուց հետո չի գնում:

Եւրոպական գործերի վերաբերմամբ՝ ծաղրանմանու-

թեան ոգի ունեն: Պարլամենտական խաղեր խաղալու մոլցունքով են բռնուած: Նրանք բոլորովին ազէտ են այն բոլոր բաների մէջ, ինչ որ վերաբերում էր Օսմանեան Պետութեան արտաքին ու ներքին կացութեանը և բաղկացուցիչ ազգերի ձգտումներին ու նրանց շարժումներին: Նրանք զուրկ են վերլուծական ոգուց, իրենք «էֆէնդի»ների խմբակցութիւն են և ոչ թէ յէղափոխութեան գործաւորներ»: — Այս ոյժերն էին, որ պատմութեան էջերը պիտի պատառոտէին, նրա տուէքները փոխէին, իրերի յառաջագէմ ընթացքը կասեցնէին, յետ դարձնէին և մեռնող մի պետութիւնից «օսմանականութեան, համաբոխութեան, համիլայմութեան» երիտասարդ դրօշակակիր կազմէին՝ կենսունակ ազգերի եւ քաղաքացիութեան մոխրակոյտների վրայ»:

Հեզնանքը իրաւ որ սուր էր: Բայց մի հաշուին: Ո՞վ կուլ տուեց: — Պարզ էր, Թիւրքիան մեռնում էր իր բնական մահովը: Եւ այդ մահը բարձրօրէն ցանկալի էր, նա յառաջագէմ կեանքի «պահանջն էր, նրա հրամայականը: Այդ մահից քաղաքակրթութիւնը շահում էր: Այդ տեղ կորուստ չկար, այլ վատտակ: Զառամեալը գերեզման է իջնում, ծաղկափթիթ երիտասարդները, կեանքով առցուն ոյժերը ասպարէզ են դալիս: Եւ պատմութիւնը իր ողջոյնն է տալիս այդ նոր կեանքերին:

ՄԵՌՆՈՂ ԹԻՒՐԿԻԱՅԻ ԵՐԱՂԸ

«Օսմանի երազը» յգացողը ինքը՝ Թիւրք ժողովուրդն էր. նա գերազանցօրէն ժողովրդական ստեղծագործութիւն էր: Քաղաքական այդ ծրագրով ասպարէզ իջնողը, խօսողը ժողովրդական ոգին, ժողովրդական սիրտն էր: Աշխարհագրական ձգտումներով լցուած սերունդները հիւսեցին այդ «երազը» և նուիրականութեան սկզբնաւորութիւն տալու համար՝ դրեցին Օսմանի բերանը, որ իրենց պատմութեան մի որոշ ըսպէի արտայայտիչը, «Հերուսըն» էր: Տարածականութեան ձգտող Թիւրքը իր կամքը,

իրձեռը, կեանքի հասկացողութիւնը և նրանից բղիտոյ հրամայականը այդ կերպ էր արտայայտել: Այդ տեսակէտով՝ «Օսմանի Երազը» մի իրականութիւն էր, որ եկած էր արտացոլացնելու այն՝ ինչ որ արդէն մթերուած, պահուած կար ժողովրդի ղեկավարող շրջանի սրտի խորքերում:

Մեծնոց թիւրքիայի «Երազը» մտքմայցողը, նրա վերջին իրձեռը, կամքը անձնաւորողը հանգիստացաւ «Խառնահատը»: Նա էլ վերջնականապէս ընկնող, կործանող, թիւրքիայի «Հերոս»-ը եղաւ: Պատմական ըստէն այս անգամ նրա բերանով խօսեց: Նրա երազը այս ամփոփ պատմութիւնն ունի:

Սալօնիկ գումարուած իրենց վերջին համագումարի մէջ, երբ «Հերձուածողութիւնը» հազիւ ընծիւղուել էր, մի կարգ որոշումներ են անցկացնում, բաղկացուցիչ ազգերի ձուլման, Օսմանականութեան, Համիւլամութեան, Համաթրքութեան զօրեղացման և շրջապատող մեծ ու փոքր Պետութիւնների փոխադարձ յարաբերութիւնների նկատմամբ: Զուգընթացօրէն, նոյն այդ խնդիրների վերաբերմամբ՝ ուրիշ վճիռներ էլ են տրուում, բոլորովին հակառակ ուղղութեամբ: Առաջին կարգի որոշումները ծածուկ պիտի մնային և հաղորդուէին բացառապէս գործադրող մարմիններին, իսկ երկրորդները՝ պիտի հրատարակուէին, ամենքին յայտնի լինէին: Երկու տեսակ որոշումների համար էլ՝ երկու տեսակ ռազմագիծ, երկու տեսակ տակտիկա է քուէարկուում:

Այդպիսի տարօրինակ յղացումներով, կեանքի լոյս ընծայած խնդիրներին հակոտնեայ ուղիներով մօտենալու մասնաւոր ունակութիւն միայն «Խառնահատը» կարող էր ունենալ: Դրանով նա հարազատ գաւազն էր լինում իր այն նախահայրերի, որոնք շունթալից բանաձևերի, մեծ զաղափարների մէջ էին բովանդակում իրենց՝ ձգձգելու, խաբելու, ժամանակ վատտակելու քաղաքականութիւնը, մինչև որ յարմար ժամանակ գար և եաթաղանը իր գործը տեսնէր:

Դեռ անշարժ ասիականութիւնն էր, իր բոլոր ձևերով, որ 1683-ից սկսած, յառաջ էր գլորւում դէպի անդունդ, դէպի մահ:

Դայթակղալից այդ տեսարանը նորից վիճաբանութիւն է արծարծում: Ժողովականների մի մասը այն զաղափարն է պաշտպանում, որ այդ կերպ վարմունքը նորանոր աղէտների դուռ պիտի բանար և կորուստը անխուսափելի դարձնէր, որի համար էլ իրենք որ և է պատասխանատուութիւն յանձն չէին առնում:

Այդ ժամանակ, մեծամասնութեան կողմից, պաշտպանւում են հետեւեալ մտքերը:

Թիւրքիայի կենսունակ մասը փրկելու տեսակէտով, շատ մեծ նշանակութիւն չէր ունենալ, եթէ մի օր Ռուսիան ձեռքից երթար: Այդ պատահականութեան գալովը, շրջապատող Պետութիւնները և բաղկացուցիչ ազգերը՝ փոխադարձ յարձակումներովը անջնայն պիտի տկարանային, որ շատ չանցած, Օսմանի Տունը նորից յաղթական դիրք պիտի բռնէր և արտաքին ու ներքին ցիր ու ցան ոյժերին զարծեալ յետ մղէր: Նկատողութեան է առնւում, որ Հայաստանն էլ կարող էր ձեռքից երթալ, բաժանուիլ: Մեծամասնութեան կարծիքով՝ դա էլ ամրապնդումի գործը մի ուրիշ հաստատուն հիմունքների վրայ դնելուն պիտի ծառայէր: Թիւրքիան իր յարաձուռ ծախքերի համար շարունակ դրամի պէտք պիտի ունենար: Դրամական աշխարհի տէրը Հրէաներն էին: Պաղեստինը, ի հարկին, քաղաքական մի այնպիսի բաղկացութեան մէջ կարելի էր դնել որ, Սիօնականների բարեացակամութեամբ, միշտ, հնարաւոր լինէր դրամ ձեռք բերել, փոխառութիւն կնքել:

Սեղանի վրայ է գալիս, նաև, — Արաբիայի, Սիւրիայի անջատման, ուրիշների տիրապետութեան տակ անցնելու հաւանականութիւնը: Այս բոլորից յետոյ՝ համագումարի մեծամասնութիւնը մի առանձին սփոփանք, մասնաւոր մի հրճուանք է զգում, երբ բոլոր հեռուորների վերջին եզրակացութիւնը այն էր լինում, որ յամենայն դէպս, ինչ

պատահականութիւն էլ որ գալու լինի, դարձեալ իրենց ձեռքը պիտի մնան Գոնիան, Պուրսան... Օսմանեան Պետութեան որրանը: Եւ այն տեղից իրենք մի օր, նորից, դուրս կարող էին գալ՝ դէպի նախկին հորիզոնները... Դժգոհների մասը, մանաւանդ երկու աւելի յանդուգն անդամները՝ բացէ ի բաց առում են, որ «Մեծամասնութիւնը Թիւրքիայի մահուան, նրա վերջնական անկման, բաժանման ազդակն է դառնում»:

«Թիւրքիան, եթէ ապրի, մեր պիտի լինի, իսկ եթէ մեռնի, մեր գրկի մէջ պիտի մեռնի եւ ոչ թէ ուրիշեւրի».— Սա է լինում տիրող «մեծամասնութեան» պատախանը: Ժողովը ցրում է սոսկալի աղմուկի և փոխադարձ հայհոյանքների մէջ:

Կեա՛քը յառաջ էր գլորւում իր սեպհական օրէնքներով:

«Օսմանի երազը» Թիւրքիային դուրս հանելով Գոնիայի շրջանից՝ Ատլատեան, Բալքանեան, Կովկասեան լեռնաշղթաները և Դանուբ, Նեղոս, Տիգրիս, Եփրատ գետերն էր հասցնում: «Խտտիհատականների երազը» նրան բերում. նորից Շէյխ Էտէբալու Իթրուրուն գիւղի շուրջն էր ամփոփում: Դա պատմութեան անկասելի, անընդիմադրելի հոսանքն էր: Դա ինքը բնականութիւնն էր, որ փշրում, խորտակում էր և անկենսունակներին մի կողմ շարտելով՝ իրեն համար ճանապարհ էր բաց անում:

Մեռնող Թիւրքիայի գերեզմանափոր «Խտտիհատականների» իղձը եղաւ, որ «Թիւրքիան իրենց գրկի մէջ մեռնի»:

Պատմութիւնը այնքան էլ անողոր չի լինիլ, այդ վերջին մխիթարանքը նրանց պիտի տայ, դրա համար հանգիստ կարող են լինել:

Սյուպէս «Խտտիհատականութիւնն» էլ պատմական ուրոշ բոլէի արտայայտութիւն եղաւ, նա էլ իր մէջ ամփոփեց և արտացոլացրեց այն բոլոր ոյժերը, որոնք փտած Թիւրքիայի անխուսափելի մահը էլ աւելի շեշտեցին և նրա անկումը էլ աւելի մօտալուտ դարձրին:

Նոր չէ, շատ վաղուց է, որ յայտնի բանաստեղծ Լամարթինը Թիւրքիայի վերջին գոյութեան կայանը Գոնիան, Պուրսան էր համարած:

Բայց պատմութեան հրապարակ դրած բոլոր հոսանքները, բոլոր ոյժերը, գործող բոլոր ազդակները գալիս են միաբերան փաստելու, որ Թիւրքիան այնտեղ էլ չպիտի կարողանայ ապրել. նա անպայման պիտի մեռնի այնպէս՝ ինչպէս իրենից առաջ մեռել են ուրիշ շատ պետութիւններ:

Այդ մահը պատմութիւնը ճակատագրական, հրամայական է դարձրել, ոչ մի ոյժ, արուեստական ոչ մի բաղկացութիւն նրա առաջն առնել չի կարող:

Եւ այդպէս էլ պիտի լինի:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Պատմական իրաւունք՝ իրերի բնաւորութիւնը, զուգակշիռ: Հայերը Արևելեան խնդրի ազդակ՝ Հայերն էլ Թիւրքիայի ժառանգորդ: Հայ ազգի կենսունակութիւնը. մեծամասնութեան խնդիր:

Իրերի բնաւորութիւնը.— Հայ ազգը պիտի ունենայ իր «խաղաղական ինքնավարութիւնը» դա պատմութեան արդասիքը, նրա հրամայականն է: Ասիայում՝ գալիք փոխոթութիւնների մէջ՝ բուն Հայաստանը, հայկական Կիլիկիայով միասին, ինքնավար պիտի դառնայ: Արուեստական ինչ բաժանումներ, ոյժի, բռնադատութեան վրայ հիմնուած քաղաքական ինչ բաղկացութիւններ էլ որ մէջտեղ գալու լինին—այնու ամենայնիւ Հայաստանի քաղաքական ինքնավարութիւնը, իր պատմական, ժողովրդագրական սահմանների մէջ, կը մնայ որպէս մնայուն պահանջ պատմական, մարդկային քաղաքակրթութեան: Եթէ յառաջագիմութեան օրէնքները որոշեալ նշանակացոյցեր են, եթէ ընդհանուր մշակոյթը, կուլտուրան, քաղաքակրթութիւնը իրենց որոշ կշիռն ունին և եթէ ազգերը,

պատմութեան մի որոշ շրջանի մէջ, քաղաքականութեան ազդակ և առարկայ են ու իրենց կենսունակութեամբ կարող են ազդել քաղաքական խնդիրների ուղղութեան և բովանդակութեան վրայ,—ապա Հայաստանը պիտի ունենայ իր ինքնավարութիւնը: Ընդհանուր ազատագրական այս շրջանի մէջ՝ Հայ ազգի ինքնավարական պահանջը մարդկային, ազգային արդար և անբռնաբարելի մի իրաւունք է՝ ապրելու, իր գոյութիւնը շարունակելու: Կազմակերպուած, իրենց վերջնական ձևը ստացող ազգերը, առանց իրենց կարիքներին համապատասխան քաղաքական ուրոյն, որոշ, սեպհական կազմակերպութիւն ունենալ ու չեն կարող անվտանգ ապրել: Հայ ազգին կորուստ սպառնացող՝ այդ վտանգից զերծ մնալու առաջին և էական պայմանը ինքնավարութիւնն է. նրա այդ իրաւունքը պիտի յարգուի:

Եւ ինչո՞ւ Հայաստանը ինքնավար չպիտի դառնար. ինչո՞ւ համար Հայ ազգը իր քաղաքական ինքնավարութիւնը չպիտի ունենար: Ի՞նչ մի գօրաւոր, վճռական արգելք կար այդ մասին: Արդեօք Հայ ազգը գուրկ էր պէտք եղած տիրութեաներից, չունէ՞ր նա պատմական, իրաւական հիմունքներ, միթէ նրա պահանջը արդար չէր և ուղղակի հետևանք պատմութեան երևան բերած ոյժերին. միթէ նրա իրաւունքը չէր բղիւսում իրերի մնայուն բնաւորութիւնից, նրանց փոխադարձ յարաբերութիւններից և նոյնիսկ Արևելեան Խնդրի լուծման եղանակից:

Զուգակիւ.—Արևելեան Խնդրի մասերը—Սերբիա, Ռումանիա, Բուլղարիա...զրանք „նուաճող հայրենիքներ“ էին, ուր ապրում էին ննուաճ ազգեր: Թէ հայրենիքները և թէ ազգերը գոյութիւն ունէին թիւրքերի տիրապետութիւնից շնա առաջ:

Հայ ազգն էլ պատմական նոյն տիրութեանն ունի: Հայաստանը հայ ազգի իրական հայրենիքն է եղել հազարաւոր տարիներ շարունակ: Հին Միջին, Նորագոյն դարերի համաշխարհային պատմութիւնը այդպէս է ճանաչել

աշխարհագրական այդ տարածութիւնը: Ազգերի տեղափոխութեան շրջանին, երբ շատ ցեղեր, բնակչութեան նոր տեղեր էին փնտռում և դեռ կազմակերպուած չէին որպէս ազգ, դրանից դեռ դարեր առաջ՝ Հայաստանը կազմակերպուած Հայ. Ազգի հայրենիքն էր, իր որոշ սահմաններով: Չի եղած, այսօր իսկ չկայ՝ շատ ու քիչ հեղինակութիւն վայելող՝ ոչ մի պատմիչ, ոչ մի աշխարհագրագէտ, անկողմնակալ գիտութեամբ զինուած ոչ մի գիտնական, դիտող, որ Հայաստանը Հայ ազգի հայրենիքը չը համարէր:

Հայաստանը երբէք լոկ աշխարհագրական արտայայտութիւն չի եղել: Նա միշտ մնացել է կենդանի, ապրող մի ազգի իրական հայրենիքը, նրա գոյութեան, կենսունակութեան ազդակներից մէկը: Իր անկախութիւնը կորցրնելուց յետոյ՝ նա երբէք չէ եղած Փիւնիկիա, Բաբելոն, Մոսկովա...և ոչ էլ Հայ ազգը Կապադովկեցու, Փիւնիկեցու, Կելտացու, Բաբելացու, Մոսկով...վիճակին հասած: Կորած, չքացած, և միայն հնախօսական աշխարհացոյցերի վրայ երևացող մի ազգի հայրենիք չէ դարձել նա: Երբէք:

Հայ ազգն էլ միշտ ունեցած է, ունի իր Հայրենիքը՝ Հայաստան: Հայ ազգ, որպէս ազգը, ծնունդ, զարգացել, մեծացել, կազմակերպուել և իր ազգային որոշ ձևաւորութիւնը, հաւաքական առանձին կերպաւորումը ստացել է այն երկրամասում՝ որ Հայաստան անունն ունի: Ինչպէս որ Հայաստանը Հայ ազգի հայրենիքն է եղել՝ ուրիշ հայրենիքների մէջ, նոյնպէս էլ Հայ ազգը իր պատմական հատկանիւթիւն է ունեցել՝ ուրիշ պատմական հատկանիւթիւնների մէջ:

Եթէ մի կենդանի ազգի սրտի, հոգու զգացմունքների հարազատ թարգմանը՝ նրա աւանդութիւնները, երգերը, գրականութիւնն է,—ապա չկայ, չի եղել մի ժամանակ՝ ազատ թէ ենթարկուած, անկախ թէ ընկճուած, որ Հայաստանը Հայ ազգի հայրենիք եղած չլինէր, թէ իր

ծոցի մէջ ապրողները և թէ հազարաւոր մղոններով հեռու՝ դուրս գնացողները համար:

Թրքական տիրապետութիւնը, ինչպէս ուրիշ տեղեր, հայ ազգի մէջ չէլ էր կարողացել սպանել Հայրենիքի և Ազատութեան գաղափարը: Թիւրքը Հայաստանի մէջ էլ մնացել էր լոկ, բանակած՝, խորթ մօր ու կեղեքող, «ժամանակաւոր հիւր»: Թիւրքը դիւանագիտութիւնը շատ աշխատեց ցոյց տալ՝ Հայաստան առանց Հայ ազգի՝ Հայ ազգ առանց Հայաստանի. ի գուրնա Հայաստանը անուանեց Քիւրդիստան, Արևելեան Անատոլի, և հայ պարանոցին փաթաթեց «Օսմանցի» անունը. — դրանք մնացին քմահաճոյքի խաղեր և հայ իրականութեան ժայռի առաջ փշրուեցան այնպէս, ինչպէս ուրիշ տեղերի, ուրիշ ազգերի մէջ:

Հայը ազգ էր (nation) բառի գիտական առումով, երբ դեռ Սերբ, Բօլգար, Ռումէն... ազգերը ոչ կազմակերպուած էին, ոչ էլ պատմութեան թատերաբեմը բարձրացած: Դեռ աւելին՝ Հայը ազգ էր, երբ այսօրուան եւրոպական շատ ազգեր կամ բոլորովին գոյութիւն չունէին և կամ ապրում էին համախմբական դրութեան մէջ՝ առանց ազգային կազմաւորութեան և գիտակցութեան:

Հակառակ աշխարհաւեր ամեն արշաւանքների՝ Հայը ազգ է մնացել թէ հին, թէ միջին և թէ նորագոյն դարերում: Նա երբեք չի փշրուել, անգիտակից բեկորների վերածուել: Եթէ իր քաղաքական ամբողջութիւնը, միութիւն կորցրել է, սակայն նա միշտ պահել է իր հոգեկան, բարոյական, պատմական միութիւնը՝ ամեն հոսանքների դէմ, ստեղծուած արուեստական բոլոր սահմաններից բարձր: Տիրապետողի պատմութիւնը, ազգութիւնը, հայը երբեք իրենք չէ համարել. նա միշտ պահել է իր սրտը անհատականութիւնը, ունեցել է իր առանձին գունաւերումը, սեպհական պատմութիւնը, իր ազգային գիտակցութիւնը:

Կայ Հայ Հայրենիք:

Կայ Հայ ազգ:

ՀԱՅԵՐԸ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԽՆԴՐԻ ԱԶԳԱԿ

Հայերն էլ Թիւրքիայի ժառանգորդ. — Արևելեան Խնդրի ընդհանուր ուղղութիւնը, նրա փրկափայտութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ Թիւրքիայի անկման և նուաճող ազգերի ազատագրութեան պատմութիւնը: Թիւրքը պետական կազմը անհամապատասխան գտնելով իրենց տնտեսական, քաղաքական շահերին, իրենց զարգացմանը և կեանքի, ապրելու պայմաններին, — ճնշուած Ազգերը յեղափոխական ուղին են բռնել, ապստամբել, վտարանջել են, արեան գետեր են հոսեցրել և ապա, որպէս հետևանք ու միջամտողների շահերի պահանջ, տեղի է ունեցել արտաքին միջամտութիւն, ու այդպիսով նրանք ձեռք են բերել ինքնավարութիւն, անկախութիւն: Այդպէս է ընթացել Արևելեան Խնդրի մէկ երեսը՝ սկսած այն օրից, երբ բաղկացուցիչ Ազգերը նրա ազդակը դարձան և մեռնող Թիւրքիայի ժառանգորդներից մէկը:

Հայկական հարցը ուրիշ ծագում, ուրիշ ազդակներ չէր ունեցել, նրա ուղղութիւնը, բնաւորութիւնը, իր խոշոր և էական գծերի մէջ, նոյն էր եղել, ինչ որ ուրիշներինը: Նա էլ սաղմաւորուել, սկիզբն էր առել Հայի անհուն տառապանքներից, նրա ծով ցուերից: Թրքական քաղաքական, տնտեսական բէժիմը ոչ միայն կապարի պէս ծանրացել էր Հայի սրտին ու նրան արհնաքամ արել, ոչ միայն խաղաղ յառաջադիմութեան պայմաններից և մարդկային, ազգային, տարրական իրաւունքներից զրկել, նրա բարգաւաճմանը մասնաւոր արգելքներ դրել, այլև կանխամտածումով, որպէս կառավարական, պետական հասկացողութիւն, Թիւրք սիրող ազգայնական քաղաքականութիւնը որոշել էր՝ դեռ 70-ական, աւելի շեշտուած՝ 80-ական թուականներից, Հային տկարացնել, թուլացնել, ազգովին բնաջնջել և Տաւրոսի լեռնաշղթաներից վայր ընկնելով՝ նրա տեղը խալափեր բնակեցնել, որպէսզի այդ ամբողջ տարածութեան վրայ միապաշտող մահմէդականութիւն յառաջանար և միւս մասերի հետ կցուելով՝ մի ամ-

բողջութիւն կազմէր^(*) Կեանքի հակասութիւնը որոշ էր.— մի կողմից կանգնած էր իր մարդկային, ազգային իրաւունքների գիտակցութիւնը ունեցող կենսունակ մի ազգ, տէր եւրոպական մշակոյթի, քաղաքակրթութեան, միւս կողմից՝ Ասիական մի բռնապետութիւն, որ զրել էր իր պատմական դեղատոմսը՝ Եաթաղանը։ Հայը չուզեց մեռնել առանց պատմական կոռւի. նա իր կենսունակութեան ապացոյցը տուեց՝ յեղափոխական ուղին զրկելով, անհաւասար՝ և սակայն անհրաժեշտ ու հրամայական դարձած պայքարամարտի մէջ մտնելով։ Այդպիսով Հայ Ազգն էլ տուեց իր պատմական պատասխանը. նա իր հայրենիքը արիւնով հեղեղեց, ունեցաւ իր անյուր մարտիրոսագրութիւնը, իր խիզախ՝ պատմական էն փառաւոր, էն թրթրուուն էջերը, որ համաշխարհային ազատագրական շարժումի մէջ՝ իր անթառամ, իր յաւերժական տեղը կունենայ միշտ, քանի մարդկութիւնը կապրի։ Մարտնչող, պայքարող Հայը ընկաւ, ելաւ, բայց միշտ բարձրացաւ, շարունակ յեղափոխական պատնէշի վրան կեցաւ, մինչև որ Արևելեան Խնդրի ազդակը դարձաւ և Թիւրքիայի ժառանգորդը՝ Ուրեմն, Հայկական Հարցը, իր գլխաւոր կէտերի մէջ, ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ՝ տեական շարունակութիւնը ժամանակակից ազատագրական այն շարժումների և ընդհանուր զարթոնքի, որ Հայը ձեռք էր բերել իր կորովով, իր սեպհական տանջանքներով։ Նա այն կարմիր գործերի երկարացումն էր, որ սկսուած էր 1683 ից։ Եւ ինչ էր եղել այդ բոլոր շարժումների հետևանքը ամեն տեղ.— այն՝ որ աստիճանաբար Թիւրք աշխարհակալների ձեռքից խոյս էին տուել նուաճուող ազգերը և իրենց հայրենիքի տէրը դարձել։ Եւ քանի որ պատմութեան նորագոյն թատերաբեմի վրայ Հայ ազգն էլ նոյն իրաւունքներով, նոյն տիտղոսներով, նոյն գործելակերպով էր ներկայացած, ինչ որ եղել էին միւսները,— ապա ոչ միայն ազադակիչ անարդարութիւն, այլ իրերի բնաւորութեանը ուղղակի հակառակ պիտի լինէր, եթէ Հայն էլ՝ վերջապէս՝ իր Բաղա-

(*) Revue Britannique, օգոստոս 1876.

Liore Jaune 1893-97, ա. Կոմբոնի տեղեկագիր.

բական Խնքնավարութիւնը չունենար, որովհետև նա էլ դիւանագիտական պատմութեան վաւերագրերով, Մեծ Պետութեանց փոխադարձ հաղորդագրութիւններով, դաշնադրութիւններով, մասնակի համաձայնութիւններով արգէն հաստատուած ու ճանչցուած էր Արևելեան Խնդրի ազդակներից մէկը և, հետևաբար, մեռնող Թիւրքիայի ժառանգորդը իր Հայրենիքի, Հայաստանի և Կիլիկիայի մէջ։ Եւ արդարև, իրենց էութեան ու հետևանքների մէջ, ինչ էն Սան-Ստէֆանոյի 16-րդ և Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածները. ինչ էն 80-ական թուականների Մեծ Պետութեանց համաձայնութիւնները,— ոչ այլ ինչ, եթէ ոչ՝ Հայի տանջանքների արտայայտութիւնը՝ նուիրագործուած միջազգային իրաւունքով։ Բայց պատմական փորձերը, ուրիշ ազգերի օրինակները, գիտութիւնը Հայ պայքարող ընտրեալ մասին շատ վաղուց, դեռ Բեթման-Հոլվէգի «հերոս» լինելուց շատ առաջ, սովորեցրել էին, որ դաշնագրութիւնները, Միջազգային Համաձայնութիւնները կարող էին «թրքե փուշեր» լինել, եւ անա գալիս է Հայ Յեղափոխութիւնը և իր պայքարամարտով յառաջացնում 1895-ի Մայիս 11-ի ծրագիրը և Զէյթունի 1896-ի համաձայնագիրը։ Հայ Յեղափոխութիւնը իրօք դադար չառաւ նոյնիսկ 1908-ի «կեղծ» և «աւխարհաբար» «Սահմանադրութիւնից» յետոյ էլ։ Նա զանազան ձևերի տակ շարունակեց իր կռիւը և մէջտեղ եկաւ 1913-1914-ի «փժած» դեռ «չծնած ու մեռած» համաձայնագիրը։

Դրանք բոլորը յենակէտեր են, ցուցանշա ներ՝ թէ Հայկական Հարցը ինչ ուղղութեամբ պիտի վճռուի և Հայն ազգը արդէն Թիւրքիայի իրաւական ժառանգորդներից մէկն է՝ Պատմութեան առած հոսանքների համաձայն։

ՀԱՅ ԱԶԳԻ ԿԵՆՍՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Մեծամասնութեան խնդիր.— Դիտական ոչ մի տեսութիւն, պատմութեանը, իրերի դասաւորութեանը մօտէն ծանօթ ոչ մի անաշառ քննող չի կարող չընդունել, որ Հայը ազգ չէ և Հայաստանն է՝ նոսա իրական հայրեն-

նիքը: Խնդրի այդ մասը բոլոր անկողմնակալ հետախուզողների համար փակուած է:

Բայց մի ուրիշ խնդիր կայ, որ շարունակեց յուզել և վիճաբանութիւնների առիթ է տուել, դա—մեծաւասնութեան եւ փոքրամասնութեան խնդիրն է: «Հայը մեծամասնութիւնը չունի Հայաստանի մէջ, նա փոքրամասնութիւն է. մեծամասնութիւն կազմողները Խալաֆներն են».— այսպէս են շարունակ յանկերգել իրենց աշխատանքի մէջ փակուած սահմանափակ ուզեղի տէր քաղաքագէտներից սկսած մինչև իրաւանութիւնից անտեղեակ հրապարակախօսները՝ ամեն անգամ, երբ Հայկական Հարցը լուծուած սուր կերպարանք է ստացել:

Թիւրք դիւանագիտութիւնը այդ խնդիրը իրեն անփերածելի սկզբունք էր արած՝ և նրանից էլ բղխեցնում էր այն բոլոր փաստերը, որոնք պիտի դային Հայկական Խնդրին ջախջախիչ հարուած տալու: «Հայը մեծամասնութիւն չունի»,—սա է եղել միշտ թիւրք քաղաքագէտների առաջին ու վերջին խօսքը. և այդ չարագուշակ խնդիրը՝ կանխածրագրուած կոտորածների, բռնի կրօնափոխութիւնների Հայերին Հայաստանից դուրս վտարելու մի ազդակ է եղել թիւրք կառավարութեան ձեռքին: Թիւրք պետութիւնը ոչ մի վայրագ միջոցի առաջ կանգ չառաւ Հային արհամարհելի քանակութեամբ վերածելու Հայաստանի մէջ և հողագրաւումների մի խոշոր, տեւական մասը հետեանք հայ մեծամասնութիւնը փոքրամասնութեան մէջ դնելու նպատակին:

Բայց թիւրք դիւանագիտութիւնը, նրա թէզը պաշտպանող հրապարակախօսները նուաճուած՝ բայց կենդանի ազգերի ձգտումներին, նրանց հոգեկան թրջ ուռններին, նրանց իրական արժանիքին անձանօթ բոլոր քաղաքագէտները երբ է, որ այդպիսի խնդիրներ չեն յարուցել ամեն անգամ, երբ Արեւելեան Խնդրի մի օղակը սկսել է քանդուել: Արեւելեան Խնդրի պատմութիւնը հատորներ կը լեցնէ միայն այդ խնդրի նկատմամբ: Սերբերի, Յոյների,

Բուլղարների մասին՝ Արեւելեան Խնդրի ազդակ դառնալուց մինչև նրանց խնդիրների վերջնական ձև ստանալը՝ Թիւրք դիւանագիտութիւնը անդադար իր փցսն այն փաստն էր մէջտեղ դրել, թէ՛ «այդ ազգերը բեկորներ էին, թուականօրէն արհամարհելի փոքրամասնութիւն, իսկ մեծամասնութիւն կազմողները, Խալաֆներն էին՝ Յունաստանի, Սերբիայի, Բուլղարիայի մէջ...» Հայաստանը աշխարհագրական արտայայտութիւն է: Այդ թէզը պաշտպանողը՝ պատմութեան ընթացքում՝ ասել, կրկնել է որ՝ «Յունաստանը, Բուլղարիան, Սերբիան, Ռումանիան աշխարհագրական արտայայտութիւններ էին»: Եւ սակայն, ազատագրուած այդ երկիրների մէջ այսօր Խալամ տարը, մասնաւորապէս թիւրքը, ոչ միայն մեծամասնութիւն չունի, այլ նա՝ երբեմնի անցնող հեղեղի մնացորդներ է ներկայացնում, փոքրիկ բեկորներ, վաղը չքանալու պայմանով: Ու նորից ճշգրտուած է պատմութեան այն թէզը, թէ այնտեղ, ուր ազատագրութիւնը ոտք է կոխել, տիրող թիւրքը չքացել է, ուր քաղաքակրթութիւնը իր թեւերը բաց է արել, աշխարհակալող օսմանցին յետ է նահանջել:—Սա արդէն պատմութեան անվիճելի տուիքն է, բազմաթիւ օրինակներով հաստատուած: Պետութիւնների կառուցման, քաղաքական բազկացութիւնների, ազգերի կազմակերպուելու, ձևափոխուելու, սպրելու ու մեռնելու գործի մէջ մեծամասնութեան ու փոքրամասնութեան խնդիրը չէ վճռողը, այլ կենսունակութիւնը, մշակոյթը, քաղաքակրթութիւնը, ֆիզիքական ու բարոյական յատկութիւնները, ընդունակութիւնը...»

Ե՞րբ է կրօնը քաղաքական բաժանումների հիմունք ծառայել, կենդանի ո՞ր ազգի պատմութեան ո՞ր շրջանի մէջ.— Եւ ոչ մի: Այժմ առնենք խնդիրը այնպէս, ինչպէս որ է: Ո՞ր ազգը, ո՞ր տարրն է, որ Հայաստանի և նրա բնական շարունակութիւնը կազմող Հայկական Կիլիկիայի մէջ մեծամասնութիւն է կազմում,—Լաւո՞րը, Աւաւո՞րը, Թաթաւո՞րը, Չէրէկո՞ղը:—Բայց դրանք անկուլտուրական ցեղեր, վաչկատուն՝ փոքրիկ ժողովրդների, դեռ հազիւ նըս-

տակեաց շրջանի մէջ մտնող՝ անգիտակից բեկորներ են, որոնք դատապարտուած են ձեւափոխութեան ընդհանուր հալոցից՝ կերպարանափոխուած և ուրիշ ձեւաւորումներով դուրս գալու։ Ի՞նչ է նրանց տնտեսական, քաղաքական, կուլտուրական արժէքը. նրանցից ո՞րը կարող է ամենափոքր համեմատութեան մասնել Հայ ազգի հետ։ Եւ ի՞նչ է նրանց թիւը.— իւրաքանչիւրը մի քանի հազար, ոչ աւելի, այն էլ՝ Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ մեծ չափով. դրանք համախմբումներ են, յաւելուածական մասեր, որոնք երբէք Հայի մրցակից չեն կարող լինել, քանի որ նրանցից և ոչ մէկը իրական պատմութիւն ունի՝ բառի գիտական նշանակութեամբ։ Նրանք ասիական փոփոխութիւնների մէջ առանձին դեր խաղալու ստորոգելիներ չունին։

Թուի կողմից՝ համեմատական արժէք ունի Բալթից գետը և նա — Այն ինչ որ բռնազբօսիկ կերպով կարող էր կոչուել Քիւրդիստան, Քիւրդերի որոշեալ մի բնակավայր, դա այն երկրամասն է, որ ընկնում է Հայաստանի հարաւ-արեւելեան կողմը, որ երբէք Հայաստան չի եղել, բացի այն ժամանակաշրջանից, երբ Հայ ազգի տիրութեան մի մասն է կազմել՝ իր աշխարհակալութեան, մեծ տարածականութեան օրերի մէջ։ Այսօրուայ Քիւրդիստան կոչուածը Հայաստանից բաժանուած է բնական սահմաններով։

Թիւրք դիւանագիտութիւնն էր, որ հայերի թիւը, նդհանուր ազգաբնակչութեան մէջ՝ քիչ ցոյց տալու նպատակով՝ Հայկական պատմական նահանգները (աշխարհ) Բարձր Հայք, Վստպուրական, Տուրուբերան, Աղձնիք, Կորճայք, Ծոփաց աշխարհ՝ վարչական նոր բաժանումների ենթարկելով՝ աւելի ընդարձակեց, նրանց հետ ահագին տարածութիւններ կցեց, մինչև Ասորուց Միջագետքի հարաւը, Արաբիան հասցնելով։(*) Բայց դրանք դիւանագիտա-

(*) Այդ իրողութիւնը մասնաւորապէս մասնաւորաբար է 1895 մայիս 11-ի Ժրաքի խմբագրողների կողմից։ *Livre Jaune* 1893-97, *Affaires armeniennes*.

կան ժամանակաւոր խաղեր էին, ընկնող մի պետութեան՝ պետական մարդիկներին միայն յատուկ։ Արեւմտական այդ միջոցներով, իրականութիւնը չէր փոխուում։ Հայ ազգի պահանջը, իրաւասութեան սահմանը երկրային այն ընդարձակութեան համար է, որ Ասիայի աշխարհագրութեան մէջ՝ հին դարերից մինչև այսօր վերջնական ձև, սահմաններ ստացած, ծանօթ երկրամասն է, որ Հայաստան անունն ունի։

Միւս կողմից՝ նկատողութեան պիտի առնել, որ Քիւրդը իր ջախջախիչ մեծամասնութեան մէջ խաշնարած, թափառաշրջիկ է. նստակեացը, համեմատաբար, շատ քիչ է։ Աշխարհ, ցմրանը՝ նա Տիգրանակերտի դաշտերումն է, Հայաստանի հարաւային փէշերում, իսկ դարնանը, ամրանը՝ Սասունի, Մշոյ, Բիւրակնեան և այլն բարձրավանդակներում։ Նայելով տարուան եղանակին՝ նրա թիւը մի տեղ աւելանում է, միւս տեղ՝ պակասում։ Երկուութեան այդ հանգամանքից օգտուելով՝ թիւը դիւանագիտութիւնը, իրողութիւնից անտեղեակ ճանապարհորդները, ոչ — ճշգրտապատում զանազան աշխարհագրագէտները Քիւրդին շարունակ մեծ թիւ են տուել, միևնոյն համախմբութիւնը երկու տեղ հաշուելով։ Մինչդեռ Հայը իր որոշ և մշտական բնակութիւնն ունի, ամեն ժամանակ և ամեն տեղ,

Բացի դրանից՝ Քիւրդերի թափառական, ոչ — հաստատուն, աւագակարգային կենցաղը նրանց ահագին խմբերով երբեմն Պարսկաստան է տեղափոխում, երբեմն՝ Տաճկաստան. — նայելով տեղական իրերի դասաւորութեանը, վերելից եղած թելադրանքներին և կառավարիչների վարուելակերպին։ Մինչև այժմ անկարելի է եղած սահմանել թէ Հայաստանի հարաւ-արեւելեան կողմերում շրջող քիւրդ ցեղերը, իսկապէս, Տաճկահայաստան են, թէ՞ Պարսկահայաստան. իրօք՝ նրանք երկուսին էլ են, բայց յաճախ էլ՝ և ոչ մէկը։ — Սրանք էլ միշտ թուահամարի մէջ են դրւում, երբ խնդիրը դալիս է հայերի մեծամասնութեան կամ փոքրամասնութեան խնդրին։

Այդ հանգամանքներից անկախ՝ Քիւրդերը դեռ Ազգ

չեն. նրանք ազգային գիտակցութիւն չունին. այդ ուղ-
ղութեամբ եղած փոքրիկ արտայայտութիւնները ապսպր-
ուած թելադրանքներ են՝ Հայկական Խնդիրը հակահար-
ուածելու գիտումով, ուրիշ ոչինչ։ Նրանք չունին մի ընդ-
հանուր լեզու, զբաղանդութիւն, չեն կազմում մի ամբող-
ջութիւն, միութիւն՝ հոգեկան, բարոյական։ Պրանք ցեղեր
են, ցեղային կեանքին յատուկ մղիչ գաղափարաբանու-
թեամբ, իրարու յարատեօրէն հակառակ, թշնամի, հալա-
ծող։ Քիւրդերի ապրելակերպը, ընտանեկան կենցաղավա-
րութիւնը նահապետական, աւատապետական է։ Որպէս sists-
ուական արժէք՝ նա մեծ կշիռ չունի. զուրկ է ճարտարա-
գործութիւնից։ Նստակեացները բոլորն էլ հայ մշակոյթի
ազդեցութեան շրջանակի մէջն են։ Քրդական շատ ցեղեր
կան, որոնք հայկական ծագում ունին, դա փաստ է։ Բուլ-
ղարիայի, Սերբիայի մէջ շատ կալուածատէրեր, հին օրե-
րէ մէջ, ստիպուեցան Իսլամութիւն ընդունել՝ իրենց ու-
նեցածը պահելու և խորոզի իրաւունքներից մասն ու բա-
ժին ունենալու համար։ Չարմանալի չէ, որ միեւնոյն երե-
ւոյթը պատահէր հայ ազգի թոյլ մասերի հետ էլ։ Հայաս-
տանի հարաւարեւմտեան մասերում, ուր իրաւագուրկ
Հայը և Պետական գործիք, հովանաւորուող Քիւրդը զէմ
զիմաց են եղած, մին՝ անգէն միւսը՝ զինուած. մին Օս-
մանականութեան մէջ մտած, իսկ միւսը՝ հակառակ. այդ
պարագային նորերեւոյթ ոչինչ կար, եթէ շատ հայեր կը օ-
նափոխ լինէին և Քրդի ձեռնադրով՝ իրենց Ֆիղիքական
գոյութիւնը պահէին։ Պա ընդհանրական երևոյթ է եղել
շատ տեղեր։ Բայց բաւական է մի փոքր փոփոխութիւն,
բաւական է որ ազատագրութիւնը իր թևերը բանայ, և
այդպիսիները՝ առաջին պատեհութեամբ՝ հայ ազգի անդամ
կը յայտարարեն իրենց, ինչպէս որ եղաւ 1877-ի Ռուս-
թրքական պատերազմի ժամանակ։(*) Եղիմ, որ քիչ թիւ չէ

(*) Այդ ժամանակ, երկիւղ կրելով Ռուս զինուորների վը-
րէժխնդրութիւնից, կարծելով, թէ Հայաստանը Ինքնավարութիւն
պիտի ստանար, Քիւրդ ոչ միայն անհասանդ, այլ ցեղեր իսկ՝
Հայ յայտարարեցին իրենց, և պապերի ձեռքով կատարուած գո-
ղմներն անգամ տէրերին վերադարձրին։ Հայաստանի վիճակը
փոփոխութիւն չկրելով՝ նորից իրենց առաջուայ դիրքի մէջ մտան։

կազմում, այնքան հեռու է Քիւրդից, որքան մօտիկ՝ Հային։
Ստոյգ թէ և ոչինչ կայ, որովհետև ճշգրիտ վիճակա-
գրութիւն չկայ, բայց շատ աղբիւրներից բղխած զանա-
զան տեղեկութիւններ գալիս են հաստատելու, որ քիւր-
դերի ընդհանուր թիւը հազիւ թէ մէկ միլիոնի է հասնում,
Պարսկաստանինն էլ միասին առնելով։

Թիւրքը, Օսմանցին՝ Հայաստանի և Կիլիկիայի մէջ մի
առանձին թիւ, մասնաւոր մի ոյժ չի ներկայացնում։ Նա
ցրուած է, միապաղաղ, հոծ, անընդհատ շարունակութիւն
չի կազմում և ոչ մի տեղ։ Թիւրքը գիւղացիութիւնը տեղ-
տեղ հազիւ թէ փոքրիկ կղզեակներ է կազմում՝ հայ ծո-
վերի մէջ սփռուած։ Օսմանցին աւելի կեդրոնացած է զըլ-
խաւոր քաղաքներում, ինչ որ արդիւնք է նուաճուող քա-
ղաքականութեանը, որպէսզի կարողանայ իր տիրապետո-
ղի հանգամանքը ցոյց տալ և գերակշիռ դեր խաղալ։ Նա
առաւելապէս պաւսօնեայ է և այդ յատկութեամբ է իր
ձեռքի մէջ կեդրոնացրել պետական, վարչական բոլոր գոր-
ծերը. այդ հանգամանքը ինքնին արդէն ցոյց է տալիս՝
նրա բնակչութեան ոչ-մշտական բնաւորութիւնը։ Թիւրքը
խոշոր կալուածատէր է, բայց այդպիսիների թիւը սահ-
մանափակ է, ինչպէս ամեն տեղ, նոյնը և Հայաստանի
մէջ։ Օսմանցին ոչ մի արժէք ունի sistsական հողի վը-
րայ, նա արտադրող չէ, այլ սպառող, փճացնող։

Թիւրքը ինչ էր, երբեմն, որպէս կենսունակութիւն,
որպէս տիրող տարր՝ Բուլղարիայում, Սերբիայում, Յու-
նաստանում, — նոյն է նա և Հայաստանում, ուր, վստահօ-
րէն կարելի է ասել, էլ աւելի ցանցառ, նօսը էլ աւելի
անարժէք է։ Օսմանցին Հայաստանի մէջ էլ «ժամանակա-
ւոր անկոչ հիւր է» — ամեն անաչառ դիտող այդ եզրակա-
ցութեանն է հասել, երբ փորձել է ձեռնհասօրէն մօտենալ
ազգաբնակչութիւնների թուի և կենսունակութեան խնդ-
րին։

Ստեղծուած նախապաշարումը. — Թիւրք ազգայնա-
կան քաղաքականութիւնը ոչ «Իտալիական» է սկզբնաւո-
րել, ոչ էլ «Կարմիր Սուլթանը»։

Նրանք ուղիղ գծով ու աւելի շեշտուած ձևերով, իւրա-
քանչիւրը իր շրջանի մէջ, շարունակել են այն՝ ինչ որ

արդէն կար, գոյութիւն ունէր, գործում էր դեռ 40-ական թուականներէից։ Որպէսզի Ասիայի մէջ էլ չենթարկուէր անդամատութիւնների, ազատագրուած ազգերի օրինակը աչքի առաջ ունենալով, թիւրք ազգայնականութիւնը աշխատել է, որպէս հակահարուած, Օսմանեան ներքին քաղաքականութեան կռուանքից մէկն էլ Համիւլամութիւնը դարձնել։ Դա քաղաքական մի գաղափար էր, որ գալիս էր իր մէջ ամփոփելու թիւրքին, Քիւրդին, Աւշարին, Թաթարին, Լազին, Աջարին, Չէրքէզին, Մահմէդական Գնչուներին, Մէզգօներին (կէս Քրիստոնայ, կէս Մահմէդական), Արաբներին ու նրանցից ժողովրդագրական, ազգագրական մի ամբողջութիւն, միութիւն կազմելով՝ հակադէր Հայերին Հայաստանի մէջ։ Իսլամների համար քաղաքական, տնտեսական, ընկերային կեանքի տարբեր պայմաններ էին պէտք, ոչ-իսլամներին՝ տարբեր։ Այն ինչ՝ որ ոչ-իսլամի համար օգտակար, իրաւական, անհրաժեշտ կարող էր լինել, ընդհակառակը՝ իսլամի համար փաստակար, ապօրինական, անպէտք էր։ Չինուած այդպիսի գաղափարաբանութեամբ, թիւրք ազգայնականութիւնը փաստել է, որ Հայաստանի մէջ մասնաւոր բարեկարգութիւն չէր կարող ներմուծուիլ, համապատասխանող միայն Հայերի շահերին, քանի որ մեծամասնութիւն կազմողը մահմէդականութիւնն էր։ Եզրակացութիւնն էր, որ փոքրամասնութիւնը պիտի ենթարկուէր մեծամասնութեան, որպէս անհրաժեշտութիւն։—Սա էր կառավարութեան թէզը երկար տարիների ընթացքում և մեծամասնութեան ու փոքրամասնութեան խնդրի առթիւ՝ ստեղծուած նախապաշարումի ազդակներից մէկը։

Կեղծիքը, իրականութեան խեղաթիւրումը այստեղ էլ որոշ է։

Եթէ կշիռքի մի կողմը իսլամութիւնն էր դրւում, միւս կողմն էլ դրւում է քրիստոնէութիւնը։—Ո՛չ։ Եւ սակայն ինքն իրեն հետեզական լինելու համար՝ այդ ուղղութեամբ էր որ հարցը առաջ պիտի տարուէր,—քրիստոն-

եայ Ասորիները, Քաղդէացիներն էլ Հայերի (Լուսաւորչական, Բողոքական, Կաթօլիկ) ընդհանուր թուին պիտի աւելցուէին, մեծամասնութեան ու փոքրամասնութեան գումարը զրանից դուրս պիտի գար, — ընդհանուր միտումը պարզ է։ Երբ թիւրք դիւանագիտութիւնը մի շարքի վրայ դրել է իսլամութիւնը, միւսին գետեղել է միայն վրայ դրել է իսլամութիւնը, միւսին գետեղել է միայն Հայերին, այլ միայն Լուսաւորչականներին, Հայաստանեայց Եկեղեցուն պատկանողներին, Հայաստանեայց Եկեղեցուն պատկանողներին, իսկ Կաթօլիկ, Բողոքական Հայերին ընդհանուր գումարից դուրս է նետել՝ որպէս ոչ-Հայերի։ Եւ սակայն պատմութիւն, կայ հայ զարթօնքի, հայ յիշատիւնի կայ պատմութիւն, որոնք միաբերան վկայում են որ, թեան պատմութիւն, որոնք միաբերան վկայում են որ, առանց դաւանանքի խտրութեան, նրանք բոլորը ազգային տեսակէտով՝ միաձուլութիւն, ամբողջութիւն են կազմում, աւելի սեղմուած՝ քան դաւանաբանական խտրութիւն ունեցող՝ Ֆրանսիացիները, Անգլիացիները, Գերմանացիները, և այլն։ Ահա թէ ինչպէս է յառաջացել մեծամասնութեան նախապաշարումը, որի քաղաքական գունաւորումը, միտումնաւորութիւնը ակնյայտնի է։

Չանազան եւրոպացիներ, պաշտօնական կամ անպաշտօն հանդամանքով, Հայաստանից երբեմն անցել են և տեղեկութիւններ տուել ազգաբնակչութեանց թուի մասին։

—Ա՛յդ ինչպէս է կազմուել։

—Թիւրք պետական պաշտօնեաները, վերելից տրուած հրահանքներին համաձայն, ճանապարհորդներին դիմամբ առաջնորդել են այնպիսի վայրերով և գծերով, որ նրանք ըստ կարելւոյն հայ ազգաբնակչութեան երես չտեսնէին։ Խառն ազգաբնակչութիւն ունեցող գիւղերի մէջ միայն Քիւրդերը, Իսլամներն են ներկայացել և խօսել՝ իրենց ներշնչուած զասերին համաձայն։—Ո՛րքան Հայեր ամենաժանր խոշտանգումների են ենթարկուել՝ երբ համարձակուել են տրուած հրամանից մի քիչ շեղում կատարել՝ օտար ճանապարհորդների առաջ։ Հայ գիւղացիները իրենց տարագով շատ չեն գանազանուում Քրդերից, և դա էլ ինչ

անստուգուծիւններն տեղի չի առել. անփորձ ճանապարհորդը նրանց բոլորին նշանակել է Քրդեր՝ իրեն ասուածին համաձայն: Ոչ ոքից ծածուկ չէ, որ հարկերի ծանրութիւնը ընկած է, գլխաւորապէս, Հայերի վրայ՝ Հայաստանում: Պետական այդ հարստահարիչ տուրքերի ապօրինի բաշխումը ստիպել է Հայերին՝ իրենց թիւը աւելի նուազ ցոյց տալ: Դեռ մի կողմ թողած այն՝ որ կեանքի, գոյքի, պատուոյ ասպնովութիւն չգտնող տասնեակ հազարաւոր Հայեր հարկադրուած են եղել՝ Հայաստանից ծովափնեայ քաղաքներ իջնել և կամ գաղթել դէպի օտար երկիրներ:

Երբ իրականութիւնը այս է եղել, հասկանալի է՝ թէ ինչ մի առանձին արժէք կարող են ունենալ թրօտաէրները(*) կամ Գեմէնէյանների(**) և սրանց նման ուրիշների տուած տեղեկութիւնները:

Երբ մի երկրի մէջ տասնեակ եւրոպացի գիտնականներ են խողովողուել՝ կառավարական թելադրանքներով՝ գուշակելով նրանց հետախուզութեան արդիւնքը. երբ մի պետութեան մէջ կեանքի ասպնովութեան ամենափոքր երաշխաւորութիւն անգամ չի եղել և ճանապարհորդը երբեմն ծպտուած, երբեմն գաղտագողի, հազիւ կարողացել է մի քանի անկիւններ տեսնել, ու վերադառնալուց յետոյ՝ իր տեսածները, խածները ընդհանրացել է, զարմանալի ոչինչ կայ, որ Քինէի, Էլիզէ-Ռէկլիւի նման յայտնի աշխարհագրագէտների տուած տեղեկութիւնները՝ Հայերի

(*) Անգղիական հիւպատոս, պաշտօնով Հայաստանի մի քանի կողմերը այցելող 80-ական թուականներին, նշանաւոր է եղած իր թրքասիրութեամբ:

(**) Իսպանացի ճանապարհորդ, 1894-ի Սասունի ապստամբութեանը Բաղէշ է եղած. Պօլիս գալով՝ Համիդից կաշառուեց. ինչպէս որ իր ժամանակին Ռէօյթէրի գործակալութիւնը հեռագրեց և Ֆից-Չէրալդը՝ Daily News-ին գրած իր թղթակցութիւնների մէջ՝ երևան բերեց: Յրանսիա, Անգղիա անցնելով՝ իր հրատարակութիւններով աշխարհ ողողեց, փաստելով, որ Հայերը Հայաստանի մէջ մի զանցառելի քանակութիւն են, Սասունի մէջ Հայերն են իրարու կոտորել և Հայ Յեղափոխութիւնը իրօք արդիւնք էր Անգղիական թաղարդների:

թուի մասին՝ բոլորովին անճիշդ լինէին, քանի որ նրանց աղբիւրները, այդ մասին, բնաւ վաւերական չեն եղել և իրականութիւնից բոլորովին տարբեր:

Միայն այն իրողութիւնը, որ թիւրքիայի մէջ պաշտօնական և ժողովրդագրական գիտութեան պահանջներին շատ ու քիչ համապատասխան մարդահամարի դրութիւն չի եղել, — դա ինքնին, որպէս փաստ, բաւական էր կասկածի ենթարկելու այն բոլոր տեղեկութիւնները, որոնք գալիս էին կամ թուրք պաշտօնական և կամ նրա աղդեցութեան ենթարկուած շրջաններից:

Մեծամասնութեան և փոքրամասնութեան խնդիրը, մի անգամ ընդ միշտ, հեղինակօրէն փակելու համար՝ Հայ Յեղափոխական Պատասխանատու Մարմինները, ինչպէս և Հայ Պատրիարքարանը, շարունակ պահանջել են Միջազգային մի Յանձնաժողովի կազմութիւն, որ իրերը տեղեւ ու տեղը քննէր և արդիւնքը հաղորդէր: — Թիւրք կառավարութիւնն է եղել, որ այդ վճռական դիրքից խոյս է տրուել: Մի փոքրիկ նմոյշ թիւրք կառավարութեան անբարեղծութեան:

1912-1913-ի «Օսմանեան Պարլամենտական ընտրութիւնների» առթիւ, վիճակագրութեան նման մի տետրակ մէջտեղ դրուեց, պաշտօնական, ապացուցանելու համար Հայերի թիւը Տաճկաստանի մէջ: Այդ վիճակագրութեան համաձայն՝ Տրապիզոնի նահանգում (Տրապիզոն իր շրջականերով, Տրիպոլի, Կիրասոն, Օրտու, Իւնեա, Թերմէ, Սամսոն, Բաֆրա, Չարշամբա, Ժանիկի տանջակ, Փաթցա) միայն 6000 շունչ հայ կար: Սա դեռ ամենից լաւ ուսումնասիրուած վայրն է: Իրականութիւնն այն է, սակայն, որ դրա հնգապատիկ թիւն ունին Հայերը, եթէ ոչ աւելին:

Այդ ժամանակամիջոցին փորձ եղաւ, մի տեսակ ձև la Turquie մարդահամար կազմել: Արդ, թիւրք ազգայնականութեան չկամութիւնը՝ իր կոտորակումները և հանումները լաւ կերպով անելուց յետոյ՝ եկաւ խոստովանելու, որ Սեբաստիայի նահանգում 140 000 հայ կար: Մինչդեռ

առաջ՝ այդտեղ ընդունում էր 30,000-ից ոչ աւելի: Իսկ փաստն այն է, որ Հայերի թիւը 140,000-ից էլ շատ աւելի բարձր է: Երբ Սեբաստիայի համար այդքան ազաւազում կար, հասկանալի էր թէ ինչ կը լինէր Հայաստանի խոշ անկիւնների մասին: Երբ ասում էր, թէ Հայերը մեծամասնութիւն չեն կազմում Հայաստանում և Կիլիկիայում, դա լոկ նախապաշարումի, պետական նենգամբաւութեան արդիւնք է, մի անհեթեթութիւն՝ որ հիմնուած է փաստերի, իրականութեան ազաւազումի և իրեզութիւրումի վրայ:

Ազազակիչ իսկութիւնը այն է, որ Հայերը թուի կողմից ջախջախիչ մեծամասնութիւնը են կազմում Հայաստանի մէջ:

Յունաստանի, Բուլղարիայի ազատագրութեան օրերին, երբ այդ երկիրները ինքնավարութիւնը դարձրել էր քաղաքական մի ճշմարտութիւն՝ ընդունուած բոլորի կողմից, այդ ժամանակ ոչ յոյները, և ոչ էլ բուլղարները իրենց Մայր-Հայրենիքի մէջ ունէին այն թիւը, ինչ որ այսօր ունին Հայերը:

Քաղաքական խնդիրների մէջ, կրկնում ենք, վճռական ազդակը մի ժողովրդի մշակոյթը, կուլտուրան, քաղաքակրթութեան աստիճանը, կենսունակութեան տարրերն են, թիւը մի առանձին նշանակութիւն չունի: Իսկ եթէ դա մասնաւոր կարեւորութիւն ունի, ահա հէնց այդ տեսակէտով էլ Հայերը այդ պայմանը լրացնում են:

Իրականութիւնը հերքելու համար՝ աւելի մեծ արժէք ունեցող փաստեր են պէտք, քան աշխարհիս ամենանեղ բռնապետութեան դաւադրական հնարիմացութիւնները,—մի պետութեան՝ որի համան խաբէրայութիւնը, ստախոսութիւնը, ուրացումը դարձել է կառավարական մի դրութիւն, մի սիստէմ, դարերից ի վեր. վկայ դրան Արևելեան Խնդրի պատմութեան վաւերացիւթեքը, սկզբից մինչև այսօր, բոլոր սոյնանման խնդիրների վերաբերմամբ:

Հայերը.—Բարեկամ թէ հակառակորդ, բոլորն էլ միաբերան խոստովանել են, որ Հայերը „ուշիմ“, „խելօք“, «աշխատասէր», „տնտեսող“, „ձեռներէց“ ոգի ունեցողներ են: Եւրոպացի ակնյայտնի շատ ճանապարհորդներ, նշանաւոր գիտնականներ Հայերին «Արևելքի Զուլեցերացիներ, Սնգլօ-Սաքսօններ» են համարել իրենց „պայքարող“, „սակզածագործող“, „արտադրող“, կարողութիւնների համար: Դեռ մէկը չէ եղել, որ Հայերի մէջ նշմարած լինէր անշարժութեան, անարբերութեան, ընկած տեղը մնացողի, շարժութեան, անարբերութեան, ընկած տեղը մնացողի, ստեղծուած դրութեանը համակերպողի արամադրութիւն: Պատմաբնախօսական այն երևոյթը, որ ընդհանուր բառով կոչուել է ասիականութիւն՝ հեռու է եղել Հայերից: Նիրհող, քնարբու, ծոյլ, պղերգութեան մէջ իր հոգեկան հրճուանքը փնտռող յատկութիւնները հայինը չեն եղել: Նա գերազանցօրէն զործօն, նետուող, ըմբոստ, մարտական բնաւորութեան տէր է եղել: Հայ ազգի ընդհանուր յատկանիշն է համարուել այն՝ ինչ որ շատ պատմիչներ անուանել են արեւմտականութիւն, եւրոպական մեակոյթ:

Միայն այն հանգամանքը, որ Հայերը կարողացել են մինչև ցարդ իրենց գոյութիւնը պահել և իրենց պատմական միջավայրի մէջ եւրոպական քաղաքակրթութեան արտայայտիչը լինելով՝ ներկայացել են որպէս ազգ,—դա ինքնին բաւական է ապացուցանելու նրա արժէքը, նրա մեծութիւնը: Մի կողմ թողած հինը, արդեօք ընդհանուր յարգանք չի ներշնչում այն պարզ իրողութիւնը, որ Միջին Դարերի մէջ՝ ասիական զանազան „խուժողութ“ ժողովրդների բերած անեղ փոթորիկներին կուրծք տալուց յետոյ՝ նա դարձեալ մնացել է կենսունակ, պատանէշի վերայ: Եւ սակայն՝ պատմութեան այդ մըրկալից օրերի մէջ շատ ժողովուրդներ կամ անդարձ կորան և կամ բեկորների վերածուեցան, Հայերն էին որ դիմացան և միշտ առաջ, առաջ քայլեցին:

—Եւ ո՞ր է դրա գաղտնիքը:

—Հայը այն ազգերիցն է, որ օժտուած է ներքին վերածնող ոյժերով, ունի ամենաուժեղ

անհատականութիւն, նրա հաւաքական գծերը անվերածելի են, ինքնուրոյնութիւնը՝ անխորտակելի: Հայը կրաւորական չէ, նրա սովորութիւնների, հոգու խորշերի, շղերի մէջ մտած, տիրապետած չէ այն ընդհանուր տրամադրութիւնը, ազդակը, որ կոչւում է Այլավարութիւն (heteronomie): Կան ժողովուրդներ, որոնք զուրկ են սեպհական կամքից, աւելի տրամադիր են ենթարկուելու, չունին ընդհանուր նուիրագործական բնուրութիւն, նախընտրում են թոյլ տալ, որ իրենց հետ վարուին, ինչպէս որ արտաքին ազդակներ կը ցանկանան, նրանք խոնարհում, լսում, հետևում և գործիք են դառնում: Հայի մէջ տիրողը աւելի ինքնավարական ոգին է. նա ունի ինքնիշխանական ձգտում, տէր է ստոյիկեան անկախ ոգու, ինչ որ բղիւում է նրա մէջ շեշտուած անհատականութիւնից, ուժեղ գիտակցութիւնից: Հայը, ինչպէս զօրեղ նկարագիր ունեցող ուրիշ ժողովուրդներ, ունի իր պատմական ետը, իր հաւաքական անհատականութիւնը, որ այլևս անվերածելի է: Նա պատմութեան թատերաբեմի վրայ հասունացել, իր որոշ օրգանները ձեռք բերել, կազմաւորուել, դարձել է մի առանձին պատմա-անհատականութիւն, որ ընդունակ է հարուածելու, հարուածուելու, բայց միշտ մնալու, գործելու, ստեղծելու կարողութեամբ: Եթէ Հայը պարտուել, մի բոլի ընկել է անյաջող պայմանների մէջ, նա չի յուսահատուել. իր վերջերը գոցել, ձգտել է նոր պայմաններ ձեռք բերել և վեր, վեր բարձրանալ:

Հայը, հակառակ իր կամքին, Օսմանեան Պետութեան մէջ մտաւ: Նա չհամակերպեց, Թրքութեան հանած ամենաբուռն հալածանքներից չտարուեց և ոչ միայն իր վրայ խուժող ամեն տեսակ ալիքների վրայից անցաւ, այլ կարող եղաւ միշտ բարձրանալ:

Թիւրքիայի մէջ ապրող «Եւրոպացիները, իրենց ձեռք բերած կապիտալիստիոնների վրայ կրթնած՝ հոգեկան աւելի մեծ արիութիւն ցոյց չեն տուել, քան Հայերը՝ մէն մենակ իրենց ներքին ոյժին յենուած: Եւ դարերի ընթաց-

քում ապրել կարողանալ ասիական մի ամենաբարբարոս պետութեան մէջ, ուր ընդհանուր կոտորածը ներքին իրական քաղաքականութեան բնական դրութիւնն է եղել ու հայի գլխից էլ անպակաս:— դա յատուկ կարող էր լինել միայն բարձր մշակոյթ ունեցող մի ազգի: Նա միայն իր գոյութիւնը չի պահել, այլ շարունակ կեանքի նորանոր օրգաններ ձեռք բերելու յետևից է եղել և միշտ էլ վերելի մէջ գտնուել:

Թիւրք դիակնացած պետութիւնը, ոչ թէ օգտուեց Հայից՝ վերածնուելու համար, այլ հանդիսաւորապէս որոշեց նրան ազգովին բնաջնջել: Պատմութեան մէջ եղած է աւելի մեծ եղեռն, քան հայկական կոտորածները, որ սառն և կանխորոշ խորհրդակցութեան արդիւնք էին: Վերածնուող ազգերի մէջ ուրիշ աւելի բարձր, աւելի վսեմ, աւելի թրթռուն դիւցազնագութիւն եղած է, քան Հայկական Յեղափոխութիւնը, իր բոլոր ելևէջներով:

Ու, այդ բոլորից յետոյ, 80-ական թուականներից միայն իր ներքին ոյժերի վրայ կրթնած՝ Արևելեան Խընդիրը բաց անող հայը ինչպէս է ներկայանում այսօր:

— Տնտեսական հողի վրայ միթի Հայը կատարելապէս իշխողը, տիրապետող չէ Հայաստանի մէջ: «Անատոլու անսպառ շտեմարան» ասացուածքը կայ. բայց ով չգիտէ, որ կառավարական շրջանների մէջ գործածուող «Անատոլու» բառը Հայաստանը չէ: Եւ այդ «անսպառ շտեմարանը» ստեղծողը Հայի ձեռքը, Հայի բազուկը չէ. նա չէ որ անշրդի դաշտերը, խոպան վայրերը արգասաբեր արտոբայք է դարձրել և իր քրտինքով ուռճացրել, բեղմնաւորել ու «Օսմանեան պետական մակարոյժ ոյժերը» իր ուսերի վրայ պահել: Որի ձեռքն է երկրագործութիւնը՝ իր բոլոր ճիւղերով: Ո՞վ է անսպառ գետինները սնեխական արժէքների վերածողը: Խաւարակու թիւրքիայի մէջ՝ երկրագործական կատարելագործուած մեքենաները ներմուծողը հայը չէ: Մեծ-Հայքի մէջ՝ հացահատիկների, հիւմ նիւթերի արտադրողը հայ երկրագործը,

հայ գիւղացիին չէ: Հակառակ ամեն հալածանքի՝ հայ գիւղացիութիւնը հողի, երկրի իրական տէրն է: Եթէ նրա կալուածը ձեռքից խլուել է, դարձեալ նրա բազուկն է վառողը, ցանողը, ննձողը, կալսողը: Կարնոյ, Վանի Մուշի, Տիգրանակերտի, Խարբերդի, Սեբաստիայի վաճառականական հրապարակների վրայ դիզուած հացահատիկները հայ աշխատանքի արդիւնք են: Երկրագործական արտադրութիւնների հարիւրին 80 ր հայերինն է: Թափառաշրջիկ Քիւրդը, վաճկատուն միւս ցեղերը «սպառող» թիւրքը արտադրութեան մէջ շատ քիչ բաժին ունին:

Հայաստանի մէջ, բացի Հայից, կան մի ուրիշ տարր, որ նախադործութիւն ունենար: Ո՞րի ձեռքին են բոլոր արհեստները: Առանց հայ ճարտարագործութեան, առանց հայի արհեստի՝ ոչ տիրող թիւրքը կարող էր ապրել, ոչ էլ միւս տարրերը: Արհեստները իր բոլոր ճիւղերով, բացառապէս, կեդրոնացած են Հայերի ձեռքին. եթէ փոքր ու մեծ արտադրութիւնը գտնուում է Հայի ձեռքին, ով է այդ արտադրութիւնները շրջանառութեան մէջ դնողը, մի տեղից միւսը փոխադրող ազգակը որի՞ ձեռքն է վաճառականութիւնը, գլխաւոր արտածութիւնը և ներածութիւնը, — դարձեալ հայի: Ո՞ր քաղաքի, որ գիւղի մէջ, մանաւանդ Հայաստանի, շուկան հայի ձեռքին չէ:

Եթէ հայը անտեսապէս տիրող, արտադրող, փոխանակող ոյժն է, գնորդ է եղել նա զինուորական յատկութիւնից, որին այնքան մեծ կարեւորութիւն են տալիս: Եթէ հին դարերի օրինակները մի կողմ թողնելնք, բաւական է աչքի առաջ ունենալ՝ Հայ Յեղափոխութեան պատմութիւնը, համոզուելու համար՝ որ Հայը պահանջուած այդ յատկութեան մէջ աւելի վարպետ է, քան աշակերտ: Նոյն իսկ թիւրքերը իրենք վկայեցին հայի այդ ձիրքը. թողնենք Ռուսաստանի, Պարսկաստանի մէջ եղած դէպքերը, որոնք «զինուորական» յատկութեամբ պարծեցող ամեն ազգի պատիւ կարող են բերել, եթէ միայն դա իրօք պատիւ է: Բայց քանի որ այդ պայմանն էլ է նժարի

մէջ առնուում, դրա համար էլ մասնանիշուում է իրականութիւնը, որ նա այդ էլ ունեցել է և ունի:

— Երբ ասուում է որ Հայը կուլտուրական ժողովուրդ է, նա բարձր մշակույթ ունի, այդ ասելիս՝ երբէք համեմատութեան չափ չէ առնուում շրջապատող ժողովուրդները՝ Քիւրդը, Թիւրքը, Աւշարը, Լազը, Չէրքէզը, — երբէք: Հայը նրանցից անհամեմատ բարձր է, բազմաութեան եզրը այդ տեղից չի գալիս: Հայը որպէս կուլտուրական ազգ՝ համեմատութեան է դրուում եւրոպական ազգերի հետ, գլխաւորաբար նրանց՝ որոնք դեռ երէկ թիւրք տիրապետութեան տակ էին և միայն որոշ պատմական ոյժերի պատճառով ազատագրուեցան:

Հայ գրականութիւնը, հին ու նոր, նրա մասուլը, տպագրական գործը, կրթական ամեն տեսակ հաստատութիւնները՝ միթէ մի առանձին հիացում չեն ազգել բոլոր անաչառ հետախուզողներին, երբ աչքի առաջ բերուին բոլոր աննպաստ պայմանները, որ Հայ ազգի վրայ ծանրացել են: Եւ միթէ ազատագրուող ազգերից շատերը դժբանից աւելին ունէին սկզբնական այն օրերին մէջ, երբ իրենց բախտն էր որոշուում: Հայի դիրքի մէջ գտնուող որ ազգը աւելի մեծ թուով բարձրագոյն, միջնակարգ, տարրական կրթութեան տէր անձեր ունի: Հայ իգական սեռի կրթութիւնը յառաջադիմութեան գովելի աստիճանի մէջ է գտնուում. կան շատ տեղեր՝ ուր կարգալ, զրել չգիտցողները մատերի վրայ կարելի է համբել, այնքան որ քիչ են. իսկ Վանայ, Կարնոյ, Սեբաստիոյ, Կիլիկիոյ շրջաններում՝ հայ ազգաբնակչութեան հարիւրին 70-80 ր զրել-կարգալ գիտեն: Ազատական, արհեստագիտական բարձր ասպարէզների մէջ գործող հայերի թիւը պատկառելի գումարի է հասնում: Թիւրքիայի որ կողմերում բացարձակ տիրողը չէ եղած հայ բժիշկը, դեղագործը, ճարտարապետը, երկրաշափը, քիմիագէտը, փաստաբանը, հողագէտը, նկարիչը, արձանագործը:

Չկայ մտաւոր գործունէութեան մի ասպարէզ, որ

այլ իր արժանաւոր ներկայացուցիչները ունեցած չըլինի։ Հետեալէս՝ «ընդունակ» ազգերի շարքի մէջ նա իր պատուաւոր տեղն ունի, երկար ժամանակներից ի վեր։— այդ առարկութիւնն էլ վերանում է։

Ու այդ բոլոր յատկութիւններով օժտուած կենսունակ ազգը, վաւերական բոլոր տեղեկութիւններով հաստատուած, այսօր 3 ու կէս միլիոն թիւ է կազմում իր Մայր-Հայրենիքի՝ Հայաստանի ու Վիլիկիայի մէջ։ Դրա վրայ պիտի աւելացնել ոչ միայն միւս գաւառամասերի մէջ ցրուած հայերին, այլև բոլոր նրանց, որոնք քաղաքական, տնտեսական աննպաստ պայմաններից մղուած՝ պանդխտել, գաղթել են Ամերիկա, Բուլղարիա, Ռումանիա, Յունաստան, Կովկաս, Եգիպտոս և այլն։— նրանք բոլորը Հայաստանի ծոցիցն են գլուր եկած և առաջին պատեհութեամբ այնտեղ վերադարձողներ են։

Հայ ազգը, որ խաչուել, մարտիրոսուել է, և սակայն կարողացել է ապրել, որ իր ազատութեան համար արեան գետեր է հոսեցրել, բայց կռուի պատնէշից էլ երբէք վայր չի իջել։ մի ազգ որ մէն մի նակ իր ոյժերին կրթնած՝ «Կարմիր Սուլթանի» բռնապետութեան՝ կռանի առաջին հարուածը իջեցրեց, «երիտասարդ թիւրք» սակաւապետութեան դէմ ամենաուժեղ ընդդիմադիր տարրը հանդիսացաւ։ մի ազգ՝ որ երկար տարիներից ի վեր, յեղափոխութեան սուրը ձեռքից բաց չը թողեց և Ասիայի մէջ նոր գաղափարների, նոր սկզբունքների շահակիրը, ռահվիրան հանդիսացաւ, — նա պիտի ունենայ իր Քաղաքական Ինքնավարութիւնը, եթէ մարդկային գործերի մէջ, իրօք, կայ արդարութիւն, որովհետեւ դա կը լինէր Արդարութեան արդարութիւնը։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՄԵԾ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Արեւելեան Խնդրով մասնաւորապէս շահագրգռուող Մեծ Պետութիւնները ունեցել են համաբաւարհային քաղաքականութիւն։ Աշխարհիս բոլոր մասերի մէջ ծագած

քաղաքական և տնտեսական խնդիրները նրանց հետաքրքրել են։ Նապօլէօնական արշաւանքներից յետոյ՝ մէջտեղ եկաւ Եւրոպական Ներդաշնակութիւնը (Concert)։ Դրանով որոշեալ մի մարմին — առաջին անգամ Քառապետութիւն, յետոյ Հնգապետութիւն, ներկայումս Վեցապետութիւն — ներկայացուցիչը եղաւ Եւրոպական ընդհանուր բնաւորութիւն ունեցող բոլոր խնդիրների։ Արեւելեան խնդիրը նրանց արտաքին քաղաքականութեան մէջ առաջին տեղը գրաւեց. այս աեսակէտով՝ իսկապէս՝ նա Արեւմտեան Խընդիր էր դարձած։ Որովհետեւ նրանցից ամեն մէկը տարբեր շահեր է հետապնդել, ուստի իրենց մէջ շատ քիչ անգամ ընդհանուր համաձայնութիւն է եղել, աւելի՛ տեղի է ունեցել հակամարտութիւն, մրցակցութիւն։ Եւ այդ պատճառով էլ, ընդհանուր Եւրոպայի անունով խօսող այդ հաստատութիւնը շատ դանդաղ է ընթացել, քիչ գործ է տեսել և իր ներքին անհամաձայնութիւնների պատճառով էլ, յոճախ, մեծամեծ շարիքների տեղի տուել։ Թիւրք պետական անձերը՝ օգտուելով նրանց փոխադարձ թշնամութիւններից, մի կողմից շարունակել են ճնշել նուաճուող և ազատագրութեան ձգտող ազգերին, միւս կողմից՝ ջանացել են սաստիւացնել, վառ պահել նրանց հակամարտական տենչանքները՝ հողային զիջումներ անելով, դանազան մասնակի արտօնութիւններ տալով։ Թէև ներդաշնակութեան բոլոր անդամների ներքին համոզումն է եղել, որ թիւրքի անպայման պիտի մեռնի, բայց և այնպէս՝ նրանք թոյլատու են եղել, որ նա իր գոյութիւնը քաշկրտի, որովհետեւ ներկայացած շատ պատեհ ընթացքներին՝ ընդհանուր համաձայնութիւնը պակասել է իրենց մէջ։ Քայքայել թիւրքի ան, տիրել, խլել նրա զանազան մասերը, ի հարկին ազատագրուելու ձգտում ունեցող ազգերին բաժիններ տալ։— սա Մեծ Պետութիւնների յարձակողական քաղաքականութիւնն է եղել՝ յաջող պայմանների մէջ։ Իսկ անհամաձայնութեան ընթացքներին, նրանցից ամեն մէկը աշխատել է նոյն այդ թիւրքի ան պահպանել, հովանաւոր

րել, նրա պաշտպանը հանդիսանալ. թէև դա չի խանգարել, որ այդ պարագային, նրանցից իւրաքանչիւրը չաշխատէր նրա մարմնի մէջ քաղաքական, տնտեսական ազդեցութեան նոր շրջաններ ստեղծել և կապիտալիստական շահագործումը աւելի ներույժ դարձնել, աւելի լայն շափելի հասցնել. և սա էլ եղել է իրենց պանպաղողական, հովանաւորող քաղաքականութիւնը: Ուտել, կլանել անմիջապէս, եթէ հնար է, իսկ եթէ ոչ, յապաղեցնել, թոյլ չտալ որ մէկ ուրիշը ուտէր, մինչև որ յարմար վայրկեանը դար և դարձեալ պատառը գէպի իրեն դառնար. — սա է եղել բոլոր մեծ շահագրգռողների ընդհանուր հոգեբանութիւնը:

Մի կողմից Մեծ Պետութիւնները, առանձին առանձին, և հաւաքաբար, միջամտութեան պատմական իրաւունք են ձեռք բերել և այժմունքով միջամտել են թիւրքիայի բոլոր ներքին գործերի մէջ, իրենց երկրամասերի շարունակութիւնը տեսնելով այնտեղ. միւս կողմից՝ նրանք փաստել են նրա անկախութեան, ամբողջութեան, անձեռնմխելիութեան պէտքը:

Սրանք բոլորը հակադրութիւններ էին, որոնք՝ շահերի տարբեր դասաւորումների հետեանքով՝ գալիս էին պահպանելու մի զիակ պետութիւն, որ իր գոյութեան իրաւունքը շատ վաղուց կորցրել էր: Սրանք բոլորը հակադրականութիւններ էին, աքացիների՝ ուղղուած պատմութեան հոսանքի դէմ: Ստեղծուած իրերի այդ գրութիւնը յաճախ ունեցաւ իր ազետալի հետեանքները և մասնաւորապէս արտացոլացաւ Հայկական Դատի վրան:

Հայ ազգը, անցեալի մէջ, մի ազդակիչ անարդարութեան գոհ եղաւ: Հայկական Դատը ոչ մի մասնաւոր կնճռոտութիւն էր ներկայացնում, եթէ նա պէտք եղած կերպով ուսումնասիրուած, ճանչցուած լինէր ժամանակի պատասխանատու քաղաքագէտների, գործավար ղեկանաւորների կողմից: Նրա արմատական լուծումը սպառնալիք չէր ոչ մի պետութեան շահերին, ոչ մէկի պատմական ձգտումները վտանգելու ընդթիւն ունէր նա, եթէ ու-

ղի կերպով հասկացուէր, այնպէս՝ ինչպէս որ կար: Հայը թիւրքիայի մէջ ամենակենսունակ տարրն էր. — նա չըճանաչուեց, մնաց զրպարտութիւնների, չարամտութիւնների առարկայ. նրա պահանջները աւելի քան համեստ էին, բայց զիտմամբ չափազանցուեցան վարպետ և վարձկան բերանների կողմից:

Եւրոպական կապիտալիստական մրցակցութիւնը ուզեց «չարիք» պահել, հայ ազգի թափած արեան վրայից կամուրջներ ստեղծելով, բայց այդ «չարիքը» իր գլխին դառն փորձանքներ բերող ազդակներից: Գլխաւորը դարձաւ:

Դա անցեալի համար: Գանք ներկային:

Քաղաքական ինքնավարութիւն Հայաստան և Հայկական Կիլիկիայի համար. — սա է հայ ազգի արդար պահանջը, որ պատմութեան, քաղաքակրթութեան պահանջն է միաժամանակ: Դա մի տարրական իրաւունք է հայ ազգի համար՝ ապրելու, զարգանալու, իր ընդունակութիւնները երևան բերելու և ընդհանուր մարդկութեան գործին, աշխատասէր, օգտակար մի անդամը մընալու: Առանց հայ ազգի՝ մարդկութիւնը իր մի կարևոր անդամից կը զրկուէր:

Մեծ Պետութիւնների շարքի մէջն է եւ շտեմ Գերմանիան. բայց մենք նրանից ոչինչ չենք պահանջում. այն պարզ պատճառով, որ նա միշտ փոքր ազգերի անհետացման քաղաքականութեանն է հետապնդել: Համագերմանականութեան ղեկավարիչ սկզբունքները բոլոր երկիրների համար են: Նա ակնյայտի կերպով Տիրող Տարրի կողմը բռնեց, Արևելքի մէջ գործին դեր խաղալու օրից,

Հայկական կոտորածները դորձադրող ոյժերից մէկն էլ ժամանակակից Գերմանիան եղաւ: Արևելեան թատերաբեմից նրա խաղաւ չքացումը քաղաքակրթութեան համար շահ կարող է նկատուիլ: Վենդերին, Լեներին ուտող, փչացնող մի պետութեան ղեկավարիչ գասակարգերից մենք ի՞նչ կարող էինք պահանջել: Հայ ազգի թափած արեանը պատասխանատու կը մնայ նա՝ պատմութեան

առաջ. այդ չի մոռացուիլ հայ ոչ մի սերնդի կողմից, քանի որ բուրժուազական, միլիտարիստական Գերմանիան գոյութիւն կունենայ:

Աւստրո-Հունգարիայից սպասելիք ոչինչ ունինք. նա էլ իր սահմանների մէջ մի տեսակի թիւրքիա է:

Գերմանիայի, Աւստրո-Հունգարիայի մէջ պատմական անարգարութիւնը բարձր ի գլուխ կանգնած կայ: Այն տեղերում ազատագրութիւնը ազգեր կան, որոնք աչքերը չորս կողմ են դարձրել և անձկանօք սպասում են «իրերից անբաժան արդարութեան» ձայնի ալիքներին, որ աշխարհակալական պատնէշները խորտակէին: Նրանք հայ ազգի բնկերներն են, և ով չէր ուզիլ, որ Գերմանիան, Աւստրո-Հունգարիան փշրուէր, խորտակուէր, իւրաքանչիւրը իր ազգապարական, ժողովրդագրական սահմանների մէջ մտնէր և հարստահարուող, ճնշուող ազգերը՝ Լեհ, Սերբ, Սլովաք, Ռումէն, Իտալացի, Խրուատ, Ալգաս-Լօրէնցի իրենց փայլալից իրաւունքներն հասնէին: Հայ ազգը՝ իր ուժերի սահմանների մէջ՝ այդ նպատակի գործաւորներից մէկն է արդէն, որոշ կերպով և դրականօրէն Դաշնակիցների կողմը բռնելով և տանտեակ հազարաւորներ պատերազմի թէ՛ արեւմտեան և թէ՛ արեւելեան թատերաբեմը հանելով:

Հայ ազգը սպասելիք ունի Անգլիայից՝ մարդկային, ազգերի իրաւունքների պաշտպան այդ դասական տրնկաբանից: Անցեալի մէջ Անգլիան անկեղծ ճիգեր արաւ Հայկական Խնդիրը լուծելու. անծանօթ չեն ժամանակի յարուցած խոչնդոտները. նա մինակ մնաց և աւելի առաջ երթալ չը կարողացաւ: Բայց այսօր, երբ մճուկան բոլէն մօտեցել է, իրաւունք չէ՞ սպասելու, որ ինքն իր պատմութեանը, իր անցեալին, իր ղեկավարիչ սկզբունքներին հաւատարիմ, հետևողական մնար: Պիտտ Մեծից մինչև, մօտաւորապէս, 80-ական թուականները, իր դիւանագիտութիւնն է եղել, պատմական որոշ հոսանքների առաջ, պահպանել թիւրքիան, իր շահը կցել էր նրա գոյութեան հետ, և դրա համար էլ անագին զոհողութիւններ է ար-

ուել: Եթէ նա չլինէր, Օսմանեան Պետութիւնը վաղուց կործանուած կ'լինէր: Արդ, ինքը որ առաջ թիւրքիայի պաշտպանողը, հովանաւորողը, նրա անկախութեան, ամբողջութեան ջատագովն էր,—այժմ, երբ այդ բոլորը իր դէմ դարձան և իր էն կենսական շահերին սպառնացան, միթէ ինքը առաջինը չպիտի ցանկանար, ամենից զօրաւոր աշխատողներին մէկն էլ ինքը չպիտի լինէր, որ կործանուող թիւրքիայի փլատակներից, նրա բաց թողած վայրերից դուրս գար Խնքնավար Հայաստան և Կիլիկիա: Հիմա այլևս, հակամարտ Ռուսիա չկայ: Պատմութիւնը նրանց երկուսին էլ միացրեց և դարերի ընթացքում անբաժանելի ճգնաժամներին վերջ տուեց ու երկուսին էլ մի ընդհանուր գծի վրայ դրեց՝ մեռնող թիւրքիայի հանգէպ: Երէկ իր նաւերը Տաւրոսի լեռնաշղթան չէին կարող բարձրանալ,— համաձայն. բայց այսօր, երբ նրանց բարձրանալը կատարուած իրողութիւն է...: Պատմութիւնը եկաւ որոշակի ցոյց տալու թէ ուժեղ թիւրքիայի գոյութիւնը միշտ կարող է վտանգ սպառնալ Անգլիային:— Եգիպտոսի, Պարսից ծոցի տէրը իր քաղաքագիտական իմաստութեան նոր պայցոյց չպիտի տան՝ իր նոր ստացուածքների հիւսիսային սահմանների մէջ զետեղուած Խնքնավար Հայաստան, Կիլիկիա տեսնելու. չէ որ փոքր պետութիւնների, փոքր ազգութիւնների ինքնավարութիւնը իր արտաքին քաղաքականութեան անկիւնաքարն է եղել, նամանաւանդ Միջերկրականի աւազանի շուրջը: «Հայ ազգին ծառայելը, քաղաքակրթութեան, մարդկութեան ծառայելը» — ժամանակը եկած է, որ իր մեծ որդու՝ Դաւթաթոնի խօսքը իրականութիւն ըստանայ, քանի որ դա պատմութեան ամփոփումն է և արդարութիւնը: «Ազգութեանց սկզբունքը» իրեն արտաքին քաղաքականութեան մի ազդակը դարձնող, փոքր ազգերի ազատագրութեանը ազդուօրէն օգնող «սոսկետական» Թըրանսիան ուրիշ ինչ ղեկավարիչ սկզբունք կարող էր ունենալ, քան Խնքնավար Հայաստան տեսնելը: Միթէ հայ ազգը Մարօնիաների, Լիբանանցիների արժէքը չունէր:

ըոնք իրենց աշխարհագրական սահմաններն ունէին և կազմում էին մի ամբողջութիւն։ Մայիս 11-ի ծրագիրը, որի աշխատող գործաւորներից մէկն էլ Ֆրանսիան է եղել, և նրանից յետոյ Միջազգային վաւերացողութեանը այդ տարածութիւնը հայ ազգի պահանջների սահմանն են նշկատել։

Հայերի թիւը հիմա աւելի ճշգրտած է։

Թիւրքիան անբարեկարգելի մնաց։

Տեղի ունեցաւ եւրոպական բոցավառումը. ոչ միայն Բերլինի Դաշնագրութիւնն է պատռտուած, այլև նրանցից առաջ և յետոյ եղողները։ Օսմանեան պետութիւնը՝ այդ «տարօրինակութիւնների» միջնաբերդը՝ փլշում է։ Փլցնող բազմակիներից մէկն էլ հայ ազգն է։

Արդ, մի ազգ՝ որ անհուն գոհողութիւններ է արել և Թիւրքիայի քայքայիչ ոյժերից մէկն է եղել, — երբ արդարութեան ժամը հնչի, կշիռքը դրուի և հաշիւները մաքրուելու օրը գայ, — իրաւունք չէ՞ր ունենալ իր պատմական ձգտումները իրագործած տեսնել։

Ֆրանսիան, այդ դէպքում, ուրիշ ի՞նչ ուղեգիծ կարող էր բռնել, քան Խնքնավար Հայաստանի ստեղծուելը, իրականանալը. և դա չէ՞ր լինիլ իրերի բնաւորութիւնից բխող ազդակիչ արդարութիւնը։ Հայ ազգը այդ յոյսը ունի Ֆրանսիայից և սպասում է։

Ռուսաց քաղաքականութիւնը արեւելքի մէջ ամենից յարատեւ, շարունակականը և ցայտունն է եղել։ Պետրոս Մեծի օրից սկսած՝ երբ «Ազովի վրայ առաջին պատուհանը բացուեց», Թիւրքիայի քայքայումը, վերջնական ստալալումը սկսեալուց դադարեց և եղել։ Տիրել, նուաճել նրա զանազան մասերը՝ մինակ և կամ ուրիշների հետ նախնական համաձայնութիւններ կայացնելով. եթէ դա հնար չէ, ապա պաշտպանել, հովանաւորել, հակառակորդների ձեռքը չնկնելու, մինչև որ նոր կտորներ իւրացնելու յարմար բոլէներ գան. — պատմական այդ երկու քաղաքականութիւնը միևնոյն նպատակին են ծառայել՝ տարբեր ուղղութիւններով։

Իր քաղաքականութեան հիմունքներին անհամապատասխան չի եղել Թիւրքիայի տիրապետութեան տակ եղող փոքր ազգերի ազատագրութեան գործը։ Որքան որ Օսմանեան Պետական մարմնից հողային զանգուածներ կրտրուէին, ինքնավար, անկախ երկիրներ և պետութիւններ յառաջանային՝ առանց թշնամական դիրք ունենալու դէպի իրեն, դա աւելի լաւ. — այդ դադարեցրել իր մօտաւոր և հեռաւոր քաղաքական հաշիւների տարրերից մէկն է կազմել։ Սլաւոն, Յոյն, Ռումէն ազգերի ազատագրութեան գործը ռուսական գործօն աշակցութեամբ է եղած՝ այդ մտածմունքով։ Թիւրքիան, օրհասականին յատուկ բնագոյով, որքան որ երբեմն ռուսական զրահապատ թաթի տակ տափակացել և ասիական շողոքորթութիւնների է դիմել՝ նեղն ընկած ժամանակը, — այնու ամենայնիւ՝ նա միշտ մնացել է Ռուսաստանի անհաշտ, ոխերիմ թշնամին։ Որպէս իր «ժառանգական թշնամու», նա Անգղիային, Ֆրանսիային, Աւստրո-Հունգարիային, և այլն, և այլն, շարունակ զրգրուել է Ռուսաստանի դէմ, նրանց փոխադարձ հակամարտ ձգտումներից օգտուելով. նա միշտ էլ գտնուել է Ռուսիայի թշնամիների բանակի մէջ։ Արեւելեան քրիստոնեաների պաշտպան՝ ի տիտղոսն էր իր վրան առել Ռուսիան։ Դիւ հակառակ թէզը ունէր Թիւրքիան։ Սա էլ իր արտաքին քաղաքականութեան գլխաւոր յենակէտն էր արել՝ քայքայել Ռուսիան և նրա աշխարհակալութեան տակ եղող մահմէեական ցեղերը ազատագրելով իր հետ միացնել։ Թրքական ազգայնական, համիսլամական, համաթրքական քաղաքականութիւնը շատ հին ծագում ունի. Համիդը և «Երիտասարդ Թիւրքերը» արդէն եղածը էլ աւելի շեշտեցին, էլ աւելի խորացրին, նրան աւելի որոշ ուղղութիւն և ձևեր տալով։ Ռուսիան իր ծաւալման բնական սահմաններն է համարել՝ փոռուել, տարածուել Թիւրքիայի վրայ. նրան ողողել, ծածկել, խեղդել իր ալիքների մէջ. — Թիւրք պետութեան թէզը դրա հակադրութիւնն է եղել։ Ու պայքարը անողոք, անընդհատ, պարբերից ի վեր շարունակուել է երկու պատմական ախոյեան.

ների միջև Հակամարտական այդ ուղղութիւնների մէջ, ռուս քաղաքական արտաքին գործերը վարողները, սկզբի օրերում, բաւեացական վերաբերմունք են ունեցել դէպի հայերը: Պարսից և Թրքաց պետութիւնների գործի մէջ նրանք ջանացել են Հայերին իրենց յենակէտներէց մէկն անել: Եկատերինէ Բ.ը, երբ օսմանեան «խարխլած» պետութեան վերջնական բաժանման ծրագիրն էր կազմում, — ինչ որ պատմութեան մէջ յայտնի է «Յունական ծրագիր» անունով, — իր մտածումները տարրերի մէջ որոշեալ տեղ էր տուել Հայկական Պետութեան վերահաստատութեանը: Միջերկրականի աւազանում, Բալքաններում, նա ուզում էր իրեն կռուան անել Սլաւոն, Յոյն ազգերը, Բիւզանդական կայսրութիւնը վերանորոգելով, իսկ Մեծ Հայքի տարածութեան մէջ՝ իրեն աշակից էր ցանկանում տեսնել Հայերին՝ Հայկական Պետութիւնը վերաստեղծելով՝ ռուսական հովանաւորութեան տակ: Այդպիսով նա մտածում էր վերջին հարուածը տալ՝ «բարբառութեան բոյն», «մեռնելու դատապարտում» Թիւրքիային: Դա մի հսկայ ծրագիր էր, որ պատմական գոյութեան իրաւունք ունէր և բոլորովին համապատասխանում էր ռուսական մնայուն շահերին: Կեանքը ինքնին արդէն այդ ծրագրի մի մասը իրականացրեց՝ թէև մի փոքր տարբեր ելեկէշներով:

Վերջին ժամանակներս, ռուս կառավարական անձեր եղան, որոնք իրերի բոլորովին սխալ մեկնաբանութեամբ, հակառակ քաղաքականութեան հետեւեցին, ինչ որ պատմութեան ցաւալի էջերից մէկը կը մնայ: Գոնդուկով Կորսակովի, Պլենկէի, Գոլիցինի, Լօբանովի և այլոց, հետապնդած նպատակները Հայերին փնտելուց աւելի փշրում էին ռուսական մնայուն շահերի արմատները: Նրանք իրականութիւնը լաւ կերպով կշռած, ճանչցած, գնահատած չլինելով՝ առաջնորդուեցան Պրուսական իւնկերական սկզբունքներով. կոպիտ ոյժին ամենակարող զօրութիւն տուեցին, համոզուած լինելով, որ պետական բարձրագոյն

մի քանի կարգադրութիւններով՝ ցանկացած ամեն հակառակական նպատակներին կարելի էր հասնել:

Պատմութիւնը եկաւ որոշակի ցոյց տալու, որ 1895 Մայիս 11-ի ծրագրի գործադրութեան դէմ բռնած ռուսական դիրքը, իր բոլոր դժերով, համապատասխան էր միմիայն գերմանական կայսերական շահերին: Ռուսիան այդ օրերի մէջ աղէտալի մի սխալով, դեկավարուեց բացառապէս համագերմանական արեւելեան քաղաքականութեամբ. նա իր շահերին տրամագծօրէն հակառակ ուղղութեան մէջ դանուեց: Ժամանակը ամեն ինչ ճշգրեց: Ռուս կառավարական շրջանները հետզհետէ սկսեցին իրականութեան աւելի մօտիկանալ: Վերջին տարիների իրենց բռնած դիրքը գալիս էր, մասամբ, շտկելու անցեալ սխալները:

«Հիւանդ Մարդը» հոգեվարքի երկար շրջանից անցնելով՝ հիմա մեռնում է: Պատմութիւնը ծափահարում է Ռուսիային, որ ասիական բարբարոսութեան վերջին կայանը եղող Թիւրքիայի անկման ամենահզօր ազդակներից գլխաւորն է եղել: Թուրքեստանի մէջ գանուող որջ-իշխանութիւնները և Օսմանեան պետութիւնը քայքայելով՝ Ռուսիան ընդհանուր քաղաքակրթութեանը մեծ ծառայութիւն է մատուցել: Ռուսիան յառաջադիմող, եւրոպական քաղաքակրթական հիմունքներով առաջնորդուող մի պետութիւն է: Նա մտած է ընդհանուր պատմութեան սրօցէսի մէջ: Քաղաքակրթութիւնը, գիտութիւնը, մարդկային ընկերութիւնը վարող օրէնքները նրան կը մաղեն, կը շաղախեն, կը թրծեն և նրանից կը պատրաստեն, կը կերտեն այն՝ ինչ որ անխուսափելի է, ինչ որ աւելի զարգացած պետութիւնների և ազգերի կեանքի մէջ արդէն կատարուել է: Դա ընդհանուր օրէնք է:

Արդ, պատմական այս տարրալուծող, քայքայող, շինող և վերահաստատող շրջանի մէջ՝ ուրիշ ինչ աւելի թանկագին տարր կա, Արեւելի մէջ, քան Հայ Ազգը: Իր կարողութեան սահմանների մէջ՝ հայը նուազ ծառայութիւն չի մատուցել մարդկութեանը:

Հնդկաստանի, Աֆրիկայի մէջ՝ Անգղիական կայսրութիւնը իր տիրապետութեան սիւները դրել է մի կարգ ինքնավար, կիսանկախ երկիրների և պետութիւնների գոյութեան վրայ. նրա իրական և հաստատուն նեցուկները սեպհական տէր Քաղաքական Միութիւններն են։ Այսօրերիս մէջ, «Հոօր», «Մեծ» Պետութիւնները տարբեր ընթացքի չեն կարող հետեւիլ։ Ժողովուրդներին այլևս անկարելի է կտրտել, մանրացնել և իրենց ցանկութեան հակառակ քաղաքական բաղկացութիւնների մէջ դնել։

Ինքնավար Հայաստան.— դա պատմութեան անհրաժեշտութիւններից մէկն է։ Թիւրքիայի փլատակներից քաղաքական այդ վերածնունդը պիտի գայ։ Եւ դա ինչո՞ւ հակառակ պիտի լինէր ուսումնական լաւ, ուղիղ կերպով մշտածուած շահերին։ Իր սեպհական ինքնավարութիւնը ունեցող հայ ազգը ոչ մի սպառնալիք կարող է լինել հսկայ Ռուսիային՝ թէ՛ ներկայի և թէ՛ ապագայի մէջ։ Ընդհակառակը, Ասիական խառնուրդ, յետադիմական յորձանքների մէջ, ինքնավար Հայաստանը բնական աջակիցը կ'լինէր նորագոյն Ռուսիային՝ քաղաքակրթութեան անսահման յառաջադիմութեան մէջ։ Ռուսիայի իրական շահերի տեսութեամբ առաջնորդուող պետական անձը ամենատիպէքային արած կը լինի, եթէ ինքնավար Հայաստանի իրագործումը իր ընդհանուր ծրագրի մի էական կէտը չդարձնի՝ այս օրերիս մէջ։

Նա ձեռք պիտի առնի հին, եկատերինէ Բ-ի քաղաքականութիւնը, և առաջին պաշտպանը պիտի լինի Ինքնավար Հայաստանի յառաջանալուն.— դա է պահանջում իր թէ՛ մօտաւոր և թէ՛ հեռաւոր շահը. դրա հակառակը կը լինէր մի նոր ցաւալի սխալ։

«Խրիմի պատերազմը» իր վրէժը լուծեց։ Մեռած մի գիակ պաշտպանելու համար՝ Փրանսիան, Անգղիան այլևս իրեն դէմ չեն. նրանք իր հետ, կողք կողքի կանգնած, հարուածում են այն պետութիւնը, որ 600 տարիներից ի վեր քաղաքակրթութիւնը կասեցրեց Ասիայի մի ընդար-

ձակութեան մէջ և երբեմնի բարգաւաճ երկիրները անպատի վերածեց։

Այլևս տնցաւ այն ժամանակը, երբ Հայկական շարժումները «Անգղիական թակարդների» արդիւնք էին նշկատուում։ Այժմս ամեն ինչ ճշդուել, իր սեպհական գոյնով երևան է եկել։

Հայ ազգը Օսմանեան Պետութիւնը փլցնող դարեւոր ոյժերից մէկն է եղել. գետերով արիւն է հոսեցրել։ Բարբարոս Թիւրքիայի մէջ նա ձեռք էր բերել Հայ Ազգային Սահմանադրութիւնը, որ իր ներքին գործերի համար մի տեսակ ինքնավարութիւն էր։

Արդ, իրաւունքի, արդարութեան, ազատութեան, ազգութիւնների սկզբունքի անունով խօսող դաշնակիցները ուրիշ ի՞նչ մի տարբեր ուղեգիծ կարող են բռնել, քան Հայի, արդէն ունեցածը աւելի կատարելագործուած, աւելի զարգացած ձևով, ժամանակի պահանջին համեմատ նոր ստորոգելիներով՝ նրան տալ, որպէս իրաւունքի, արդարութեան, ազատութեան, ազգութեանց սկզբունքների հետեանք և պահանջ։

Իտալիան ոչինչ չի ունենալ ինքնավար Հայաստանի դէմ։ Ամեն ինչ կախում ունի «երբեակ Համաձայնութիւն»-ից, մասնաւորապէս Ռուսաստանից։ Հայաստանը պարզ և անպայման կերպով կցել յաղթական Ռուսաստանի հետ.— դա կը լինէր հակառակ այն սկզբունքների, որով Ռաշնակիցները հրապարակ են իջել։

Նորից հայ ազգի բախտը կապել թիւրք պետական—որջերի կամ Միջազգային Համատիրապետութիւնների (condominium) հետ,— դա կը լինէր ոչ միայն սխալ, այլ ոճիր և առիթ նորանոր դժուարութիւնների։ Միակ բանաւոր, բնական և իրերի ընթացքից բղտող ելքը, բոլոր բաղկացութիւններից յարատեւողը, մնայունը պիտի լինէր ինքնավար Հայաստանի կազմութիւնը՝ երբեակ Համաձայնութեան հովանաւորութեան տակ։ Դիւանագիտութիւնը անհրաժեշտութիւնների դուռը փակելով՝ միշտ բաց թո

դած կը լինի, պատմութիւնը շատ օրինակներով այդ ցոյց է տուել. իսկ Հայաստանի ինքնավարութիւնը՝ դա, այս օրերիս մէջ, ոչ միայն անհրաժեշտութիւն, այլ հրամայական պահանջ է:

ԳԼՈՒԽ Դ.

ԻՆՉ ՊԵՏՔ ԶԷ ԱՆԵԼ

Արեւելեան խնդիրը վերջին և արմատական լուծման է մօտենում:

Ի՞նչ պիտի լինի հայ ազգի դերքը, ի՞նչ ուղղութիւն պիտի բռնեն նրա ծոցի մէջ եզոզ գործօն ոյժերը:

Քաղաքականութեան արժէքը. ինքնավար Հայաստան ինքնին կ'զայ. պէտք է սպասողական դիրք բռնել, իրերի ընթացքին հետեւել և ապագայ Խաղաղութեան Կօնգրէսին ներկայանալ ու պահանջներ անել: Յոյս դնել բարեկամ Պետութեանց քաղաքականութեանց վրայ:—Սրանք բոլորը սխալ և աղէտաբեր մտքեր են. պէտք է հերքել:

Ամեն Պետութիւն՝ իր իդէալական քաղաքականութեան (politique idealiste) տեսակէտից՝ կը խօսի բարձր սկզբունքներից, ղեկավարիչ գաղափարներից. բայց դրանք իր համար այնքան նշանակութիւն ունին, որքան որ նըպաստում են իր իրական քաղաքականութեան (politique realiste) գծած նպատակների հասնելուն:

Այդի առաջ ունենալ երկրի անսխալական կարիքները, ամեն ինչ ենթարկել Պետական Շահին, կշռել բոլոր արժէքները, չափել բոլոր խոչընդոտները, համեմատութեան առնել ներկայացած ոյժերը, փոխարինութիւնների և փոխադարձ համաձայնութիւնների յենակէտեր ունենալ ու ջանալ ձեռք բերել այն՝ ինչ որ հնարաւոր է, տեղին և ժամանակին համեմատ, մնացածները յետաձգել:—Սրանք են իրական քաղաքականութեան հիմունքները. նա ապա-

հով կռուան չէ, շատ լարծուն հող է, հետեւապէս նրա վրայ յոյս դնել չի կարելի: Այդ չափսի անել:

Դաւանադրութիւնների արժէքը.—Սան-Ստեֆանոյի և Բերլինի Դաշնադրութիւնները ունինք, Մայիս 11-ի ծրագիրը կայ. դրանք իրաւունքներ են, որ ապագայ Կօնգրէսին կը յիշեցնեն թէ Հայերը պահանջներ ունին. խնդիրը ինքնին սեղանի վրայ կը գայ: Դա սխալ է և մոլորութիւն պէտք է այդ կորստաբեր մտքերի դէմ կռուել:

Դաշնադրութիւնները ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ արտայայտութիւն այն յարաբերութիւնների, որոնք գոյութիւն ունին դաշնադրող Պետութիւնների նիւթական և բարոյական ոյժերի միջև, դաշնադրութիւնը կապած և ստորագրած ժամանակ:

Դաշնադրութիւնների բերած իրաւունքները յարատեւում են այնքան ժամանակ, որքան որ սկզբնական պայմանները գոյութիւն ունին. նախկին պայմանների փոխուելով՝ փոխւում է ամեն ինչ: Հիմայ ամեն բան տակն ու վրայ է եղել, ամեն պայման ջնջուել, չքացել է. գոյութիւն չունեցող հիմունքների վրայ յոյս դնել և սպասելը իմաստութիւն չէ մի ազգի համար, որ քաղաքական ինքնավար կեանքի է ձգտում: Ո՛չ, այդ էլ չափսի անել:

Քաղաքական խոսումների գիրք.—Պետութիւնները խոսումներ են տուել:

Նրանք խօսում են իրաւունքի, արդարութեան, ազատութեան, մարդկայնութեան, ազգայնութեան սկզբունքների անուշով, միթէ դրանք բաւականաչափ երաշխաւորութիւններ չեն մեզ համար: Լսենք և ակնկալենք: Ո՛չ և ոչ: Պատմութիւն կայ: Ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութիւնը ազգութեանց ոգին էր պաշտպանում: Ամեն ժողովուրդ, ամեն ազգ ինքն իր միահեծան տէրը պիտի լիներ, ինքն իրեն տրամադրելու լիակատար իրաւունքը պիտի ունենար, ինքն իր ճակատագիրը, իր բախտը պիտի որոշէր:

Հետեւապէս՝ ամեն ազգ անձեռնմխելի, նուիրական

իրաւունք ունէր կազմակերպուելու քաղաքական այն տեսակ կազմակերպութեամբ, որ ինքը կ'ցանկանար: Բոլոր ազգերի համար էլ՝ կեանքի և մարդկային արժանապատուութեան սկզբունքը՝ անկախութիւնն էր, ուրեմն և ամենազգ իրաւունք ունէր անկախ լինելու. մի ազգ իրաւունք չը պիտի ունենար մի ուրիշի ունեցածը յափշտակելու, նրան տիրելու, նուաճողական դրութեան ենթարկելու:

Փրանսիան այդ սկզբունքները պաշտպանեց. կոչ արաւ ճնշուած բոլոր ազգերին և ժողովուրդներին, որ իր զոյմն անցնեն, իր հետ միանան և իրենց ատած տէրերի լուծը թօթափեն:

Ազգերը լսեցին և հետևեցին:

Նապոլէօն Ա-ի Փրանսիան ասպարէզ մտաւ:

Հակառակ յայտարարուած սկզբունքներին՝ ազգեր, ժողովուրդներ նուաճուեցան, պետութիւններ կործանուեցան: Տրուած խոստումները մոռցուեցան, Սկսեցաւ յետագարձ ուղղութիւնը: Ժամանակի Դաշնակիցներն էլ՝ (Ռուսիա, Անգլիա, Աւստրիա, Պրուսիա, և այլն) Փրանսիայի դէմ կռուելու համար՝ իրենց կողմից դիմեցին ժողովուրդներին, նրանց կոչ արեցին՝ իրենց դրօշների տակ հաւաքուիլ և միատեղ կռուիլ «հասարակաց թշնամու» դէմ, խոստանալով ամեն կարգի ազատութիւն, բարօրութիւն: Ազգերը, ժողովուրդները, այս անգամ էլ, հետևեցան Դաշնակիցներին, նրանց խոստումներին անսացին:

Ընկաւ Նապոլէօնը: Փրանսիան պարտուեց: Յաղթող դաշնակիցները գումարեցին Վիէնայի (1814-1815) Կօնգրէսը: Ծնշուող ազգերը, կործանուող պետութիւնները, իրաւագուրդ ժողովուրդները Կօնգրէսից սպասում էին տրուած խոստումների գործադրութիւնը:

Ընդհանուր յուսախաբութիւն: Ամեն բան մոռացութեան էր տրուած: Երևեց որ Դաշնակիցները, Կօնգրէսի անդամները խոստումներ էին տուած՝ ժողովուրդներին: Ընդ, իրենց յետեից քաշել տանելու համար:

Կօնգրէսը գումարուելուց յետոյ՝ Դաշնակիցները ազ-

գերի մասին չմտածեցին անգամ, նրանց տրամադրութիւնները, ձգտումները բնաւ ուշադրութեան չառան:

Ազգերին փակեցին իրենց ուղած սահմանների մէջ. կտրեցին, կտրտեցին նրանց հայրենիքները՝ իրենց շահերի համաձայն, բաժան բաժան արեցին երկիրները՝ իրենց տենչանքներին համեմատ ու Եւրոպային տուեցին քաղաքական այն կազմակերպութիւնը, ինչ որ իրենք էին ցանկանում և ոչ թէ կռուող, արիւն թափող ժողովուրդները: Դժգոհեցին, սրտմտեցին Բելգիացիները, Լեհները, Իտալացիները, Գերմանացիները, Սերբերը և այլն. բայց ինչ կարող էին անել, այլևս շատ ուշ էր: Նրանք տրուած խոստումները յիշեցրին, բայց ի գուր. լսող չեղաւ, խնդիրը այլևս փակուած էր:

Դաշնակիցները, վերջը, խոստովանեցան, որ խոստումներ եղած էին, լսի, Նապոլէօնին տապալելու և ոչ թէ գործադրելու, ժողովուրդների օժանդակութեան բազուկը՝ դրա համար էր կանչուած:

Յայտնի Գենցը (Cenz), Դաշնակիցների միտումների մասին խօսելով, հետևեալ անկեղծ խոստովանութիւնն է արել. «Գործ էին ածուած մեծ մեծ նախադասութիւններ, խօսում էին ընկերային կարգերի վերակազմութեան, Եւրոպայի քաղաքական դրութեան վերածնութեան, արդար իրաւունքի զօրութեան վրայ հիմնուած՝ յարատե խաղաղութեան մասին... Բայց դրանք բոլորը ժողովուրդներին հանգստացնելու և նրանց մղելու համար էին...»:

Կօնգրէսի չար ոգին, Մետտերնիխը(*) աւելի բացարձակ խօսեց. «Կօնգրէսի ճշմարիտ նպատակն էր՝ պարտուածներից յափշտակուած կողոպուտի բաշխումը՝ յաղթողների միջև... Թացածները նախադասութիւններ էին ժողովուրդներին գրգռելու...»:

Ուրեմն, Բաղաճական խոստումներ, տրուած բոլորին՝ ինչքան էլ անկեղծ երևոյթ ունեցող հեղինակաւոր բերաններից էլ որ գալու լինին, նրանք վճռական նշա-

(*) Յիշատակներ. հատոր Բ. էջ 474:

նակութիւն չունին: վաւերական մուրհակներ չեն, և ոչ էլ գործադրել տուող դատարաններ կան:

«**ՅՈՒՏՈՒՄՆԵՐ** պարտաւորիչ երաշխաւորութիւններ չեն: Պատմութեան անջնջելի դասերը կան. նրա վրայ յոյս դնելը պարզամտութիւն կ'լինէր:—Այո, այդ էլ չափ-
օք անել:

Հայ քրդական միութիւն.—Հայերը և քիւրդերը միա-
նան ու Հայ-Քրդական ինքնավար երկիր, Պետութիւն ըս-
տեղծեն. այդ ուղղութեամբ գործել, գիմումներ անել՝ ուր
տեղծեն. այդ ուղղութեամբ գործել, գիմումներ անել՝ ուր
պէտք է:—Այդպիսի առաջարկներ կան: Դրանք քաղա-
քական հրապուրիչ խայծեր են՝ մեր Դատը պղտորելու:
Զգոյշ պիտի լինել: Այդ հողի վրայ ոչ մի համաձայնու-
թիւն. դա մի թակարդ է, որ գալիս է շատ նուրբ ձեռ-
քերից:

Հայ Յեղափոխական պատասխանատու մարմինները,
շատ վաղ ժամանակներից, այդպիսի մտածմունքների և
առաջարկների առաջ կանգնած են եղել. նրանք ներկա-
յայցած բոլոր պայմանները քննել, վերլուծել են և տեսել,
որ դա գործնականապէս անկարելիութեան սահմանի մէջ
է գտնուել: Այն՝ ինչ որ երկար տարիների ընթացքում
անկարելի եղաւ իրագործել, հակառակ այդ ուղղու-
թեամբ գործ դրուած ջանքերին, հիմայ՝ շրթունքի մի
հարուածով՝ կարելիութեան պայման չի ներկայացնի:
Քիւրդը, օրերի և ամիսների ընթացքում, կուլտուրական
փոփոխութիւն չի դառնալ և իր դարեւոր բարոյական ու նիւ-
թական կապերը չի խզիլ գիտակցաբար, Տիրող տարրի հետ:

Նա՝ ինչ որ էր, կը շարունակի (սոյնը մնալ՝ դեռ շատ
երկար ժամանակի համար: Այդ հարցը մեզ համար գոյու-
թիւն չի կարող ունենալ, որովհետեւ Քրդից չի կարելի,
այսօր, պահանջել այն՝ ինչ որ իրօք նա չունի:—Հեռու
այդ թէզից:

Հայ-քրդական Համաձայնութիւն.—Թիւրքերը իրենց
պապենական յատկութիւնները ձեռք առնելու վրայ են,
ձեռք պիտի առնեն, մանաւանդ մօտիկ ապագային: Թըր-

քական պատմական շողոքորթութիւնը, երկերեսանիւթիւնը,
մանուածապատ նախադասութիւնները նորից առաջ պիտի
դիւրուեն առատութեամբ, եթէ արդէն չեն: Նրանք ամեն
ջանք գործ պիտի դնեն Հայ ազգը իրեն հետ ցոյց տալու և
այդ ուղղութեամբ էլ պիտի աշխատեն, եթէ արդէն չկաւ
չեն: Նրանք ամեն ցանց պիտի տարած են, ամեն լար պիտի
խաղացնեն, որպէսզի անջատ հայկական խնդիր մէջտեղ
չկայ և Հայաստանը, Կիլիկիան կապեն Օսմանեան Պետու-
թեան մնացորդի հետ: Նրանք այն համոզումն ունին, որ
ամեն կտորներ ձեռքից երթալուց յետոյ՝ Գոնիան, Պրու-
սան՝ պատմական թիւրքիան իրենց կը մնայ. և ահա ա-
մեն աշխատանք գործ պիտի դնեն, որ պետական այնպի-
սի կազմ յառաջանայ, որ Հայաստանը, Կիլիկիան էլ նրա
մէջ մտնեն: Նրանք այդ հարցին պիտի մօտենան Հայերի
միջոցով, Հայերի ձեռքով: Ի՞նչ է պատշտական թիւրքը,
ի՞նչ է նրա հոգեբանութիւնը, ի՞նչ արժէք ունին նրա խօս-
քերը և ինչերի՞ նա ընդունակ չէ՝ մի փոքր շունչ քաշե-
լուց, յաջողութիւն գտնելուց յետոյ.—դա ոչ ոքի համար
գաղտնիք չէ: Մենք նրանց հետ որ և է գործ ունենալ
չենք կարող. ժամանակը այլևս անցած է հասկացողու-
թեան գալու: Մեր ճակատագիրը, մեր բախտը նրանցից
պիտի բաժանենք, վճռականապէս, առանց տատանուելու,
առանց պատիպատ խօսքերի:

Անջատականութիւն (separatisme).—Ահա միակ ապա-
հով, պատմական և իրերի ընթացքին համապատասխանող
ուղիւն:—Դա է միակ կուռնը, միակ պատուանդանը, ո-
րի վրայ ապահով կարող ենք կանգնել, առանց սայթաքե-
լեւ երկիւղի:

Ի՞նչ տեսակի խոստումներ էլ գան, ի՞նչ տեսակի ե-
րաշխաւորութիւններ էլ տրուին,—դարձեալ ոչ մի, բա-
ցարձակապէս ոչ մի համաձայնութիւն՝ թիւրք պետական
փերանքի, մնացորդի հետ, եթէ այդպիսի մի կտոր վերապրի:

Համաշիրապետութիւն.—Այդ թէզը երևան պիտի գայ.
նա արդէն գործում է, խորհրդածութեան առարկայ է ոչ մի-

այն մամուլի էջերի, այն դիւանագիտական որոշ շրջանների մէջ։ Այդ տեղերից նա ծորում է հասարակական բոլոր խաւերի մէջ։ «Թրքական բարբարոսութիւնը թող չլինի, ինչ որ կը լինի, թող գայ, ընդունելի է»։ Սա է միջին խելքի տրամադրութիւնը։ Փողոցի մարդը՝ դրանով կշտանում է և այդ թէզը, անգիտակցաբար, պաշտպանում է։—Իսկ մեր դիրքը չպիտի լինի։

Համասիրապետութիւն (condominium). — Դա կը նշանակի տիրոջների գաղութային քաղաքականութիւնը փոխադրել, ներմուծել Հայաստան, Կիլիկիա։ Դա այն սպանիչ քաղաքական ու տնտեսական դրութիւնն է, որի գործածած արհաւիրքների դէմ իրենք՝ սկզբնաւորողները սարսեցան մի րոպէ։ Ազգեր, ցեղեր ստրկացնող, ոչնչացնող՝ մաքիալէլական ամեն խաղերի միջավայր է դա։ Մինչև 1882-ը, Եգիպտոսի մէջ, կար Համատիրապետութիւն (Պրանսիա, Անգլիա). և նա էլ ինչ չարիքների դուռ չբացաւ, փոխադարձ յարաբերութիւնների էլ ինչ գայթակղութիւններ, շահատակութիւններ նա չստեղծեց, մինչև որ Անգլիական գրաւումը եկաւ։

Կոնդրէսի լուծումից յետոյ, այսօրուայ բարեկամների յարաբերութիւնները կարող են փոխուիլ. այժմեան ընկերը, Դաշնակիցը, վաղը կարող է հակառակորդի դերքի մէջ մտնել, և վաղ այն երկրին, որի բախտը քաղաքական հակառակորդների, մրցակիցների ձեռքը կընկնի. նրանք ոչ միայն պիտի ջանան իրարու անդամալուծել՝ հակառակութեան ժամանակ՝ այլ խողաղութեան, բնականոն դրութեան մէջ, մէկը միւսին պիտի գերազանցի շահագործումի, քայքայումի, փճացումի գործին մէջ. — նայելով իր քաղաքական հեռաւոր նպատակներին, իր նոր յղացւած ձգտումներին։ Այդպիսի մի տիրապետութեան դէմ դեռ հին քաղաքակրթութիւնը բողոքեց, (*) առելով. Ինչ որ ցատքէրին է պատկանում, ցատքից է խնամում։

Ոչ, այդ էլ չպիտի անել, այդպիսի թէզ էլ չը պիտի պաշտպանել. նա մեր կողմից պիտի ժխտուի ամենայն

(*) Արիստոտելէս. Politique.

սաստկութեամբ, որքան էլ որ առաջարկը մեղրածորան բերաններից գար, թաւապատ բարձերի վրայ դրուած, . . .

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԻՆՉ ՊԵՏՔ Ե ԱՆԵԼ

Ներկայիս, երբ ծանր հեռանքներ ունեցող կենսունակ ինդիւրներ են վճռում. երբ Պատմութեան հին էջերը փակւում, նորերն են բացւում, — մենք չենք, որ ձեռքներս ծալած պիտի նստենք և ոպասենք՝ զանազան յայտերով օրօրուելով։ Դեռ չհամոզուեցանք, որ քաղաքական մուրացկանութեան ժամանակը անդադնալի կերպով անցել է։ Եթէ այդպէս՝ ապա ամենից աւելի մենք ենք, որ պիտի գործենք և դրական հիմունքների վրայ դնենք մեր ինչ անելիքը։ Ընդհանուր բացաժառուգման մասնակցող, Արեւելեան Խնդրի ազդակ եզող իւրաքանչիւր ազգ, Պետութիւն դրուած հարցին պատասխանել է իւր կեանքի առանձնայատուկ պայմաններին համեմատ։ Մենք էլ ունինք մերը, մեր դրութեան մասնայատուկ հանդամանքները, և դա մեզ վրայ աւելի ծանր պարտականութիւն է դնում՝ որոշելու այն հարցը, թէ ինչ պէժ է անել ու նրա համաձայն էլ պատրաստութիւն տեսնել, ոյժ հաւաքել, գործունէութիւն յառաջացնել։

Համագործակցութիւն. — Հայ ազգը քաղաքականապէս երեք մասերի է բաժանուած. բաշի դրանից՝ նա ցրուած է շատ հեռաւոր, իրարուց տարանջատ գաղթականների մէջ։ Դա մեր թէ թոյլ և թէ ամուր կողմն է։ Իրերի այդ դրութիւնը մեզ վրայ հրամայական պարտք է դնում, մասնաւորապէս հիմայ, բոլոր վայրերի մէջ ցրուածներին՝ Համագործակցական ընդհանուր կապերով՝ իրարու հետ շաղկապելու, որքան կարելի է, սերտ, ամուր կերպով։ Արդէն եզած, զոյութիւն ունեցած Հաստատութիւնները, կապերը պէտք է ամրապնդել, չեղածները ստեղծել, պա-

կապը լրացնել, որպէսզի Հայ ազգը խօսի, ցանկանայ, գործէ որպէս մի ամբողջութիւն։ Թող նրա մասերը ջրուած լինին, բայց դա արգելք չէ, որ այս բոլէիս՝ նրբանք օրգանական միութիւն չ'կազմեն։ Եւ դա հասկանալի է։ Ռուսաստանի, Ճաճկաստանի, Պարսկաստանի, Բուլղարիայի, Ռումանիայի, Եգիպտոսի, Ամերիկայի և այլն, մէջ եզոյ բոլոր Հայերը, առանց կրօնի և դաւանանքի խտրութեան, գտնուում են միատեսակ պարտականութեան, միանման՝ համագոր իրաւունքի առաջ։ Պատմութիւնը նրբանք ամենքին էլ բերել, սեղմել է մի ընդհանուր հարցի առաջ։ Հրապարակ դրուած խնդրը ամբողջութեան է պատկանում և ոչ թէ մէկ մասին. նա բոլորի սեպակաւնութիւնն է, առանց աւխարհագրական լայնութեան եւ դասակարգային տարբերութեան։ Դա Հայ Ազգային գոյութեան, ոչ — գոյութեան խնդիրը, Հայի ապագայի հարցն է։ Ինչ գիրք են բռնել միւս ազգերը ներկայ համարեւոյթական պատերազմի մէջ։ Բոլոր երկիրներում — Ռուսաստան, Շրանսիա, Անգլիա, Գերմանիա, Բելգիա, Սերբիա, Աւստրիա, ուր պետութիւն, ազգ, հասարակական կարծիք կայ — ամբողջ սկզբունքն է, անխտիր, համագործակցութիւնը։ Այդ ազգերի մէջ էլ կան, և աւելի շեշտուած, աւելի ուժեղ, աւելի հին՝ Քաղաքական Կուսակցութիւններ, ժողովրդական Հոսանքներ, Ընկերային Դասակարգեր՝ իւրաքանչիւրը իր առանձին արտայայտիչ Բերաններով, իր ուրոյն Հաստատութիւններով։ Նրանցից ամեն մէկը իր մասնակի գոյութիւնը պահելով հանդերձ՝ իրարու մօտ են եկած համագործակցական կապերով և միատեղ վարում են իրենց Մեծ Կռիւլը։ Ինչո՞ւ — Որովհետեւ նրանցից ամեն մէկ մասնակի, իւրաքանչիւր հաստատ, դասակարգ, խումբ, վերահաս վտանգի է ենթարկուած տեսնում այն՝ ինչ որ բոլորի անձեռնմխելի սեպականութիւնը, ամենքի ժառանգութիւնը, ընդհանուր իրաւունքն է։ Պահպանողական, յառաջդիմական, արմատական, աշխատաւորական, բօքիայիստ, բուրժուա, պրօլետար, կղերական, ազնուա-

կան և այլ և այլն, — դրանք բոլորը՝ իրենց զատ խմբաւորումներով, իրենց առանձնայատուկ դասակարգերով, միևնոյն ընկերութեան ծոցի մէջ ապրելով, այսօր՝ ամենքն էլ՝ Պատմութեան հարկադրանքից մղուած, կանգնած են մարտական մի գծի վրայ. որովհետեւ իրենց „ազգային գոյութեան իրաւունքը, իրենց ազգի ապագան վերահաս վտանգի տակ են տեսնում“։ Հետևաբար՝ իւրաքանչիւր դասակարգ իր բաժին բազուկը, ոյժը, աշխատանքը, կենքն է բերում այն Գործի համար, որ „ընդհանրական“ է։ Պրանսիայի մէջ, այս բոլէիս, մի ձայն կայ։ „Փրանսիան, Փրանսիական ազգը պէ՛տ է ապրի“։ Եւ այդ ձայնը կանգնած է բարձր, բոլոր դասակարգերից։

«Ես նախարարութեան մէջ եմ մտած՝ մարտնչելու համար», ասում է Ժիւլ-Գէդ. ու նա՝ իր ընկերներով՝ մարտնչում, կռուում է ազնուականների, կղերականների, կապիտալիստների, անիշխանականների մարտիկների հետ միասին՝ „Հասարակաց Թշնամու“ դէմ։

«Թէև մազերս սպիտակած, բայց հրացանը ձեռք կառնեմ, երբ Գերմանիան օտար յարձակումի գոն երթայ»։ — Բէթելի այդ օտքը ոչ միայն գերման սօցիալիստների, այլ բոլոր դասակարգերի ներկայացուցիչների նշանաբանն է այժմ։ Այնտեղ էլ «ազգային գոյութեան, ազգային ապագայի» խնդիրն է հրապարակ նետուած։ Միևնոյն հոգեբանութիւնը, միևնոյն մղիչ զաղափարներն են տիրում եւ միւս կողմող, մարտնչող, բոցավառումին մասնակցող՝ փոքր ու մեծ երկիրներում։

Հայ իրականութիւնը տարբեր չէ. նա էլ նոյն հիմունքների վրան է կեցած։ Մենք բացառութիւն կազմել չենք կարող։ Չէզոք, պահպանողական, անտարբեր, ոչ կուսակցական, արտա կուսակցական՝ դրանք բոլորը իրական պարտականութիւն պիտի ստանձնեն՝ Կուսակցականի հետ համահաւասար-բոլորն էլ համագործակցական կապերով իրարու մօտ պիտի դան և պայքարի գծի վրայ կանգնեն, ի-

բենց նիւթական, բարոյական բաժինը, իրենց կեանքը բերելով:—Ամենք մէկի համար, մէկը՝ ասեմք:—Ժամանակը այդ է պահանջում:

Հայ ազգային գոյութիւնը վտանգի տակ է. նրա ապագան խնդրոյ առարկայ է. ներկան է, որ ապագայի հիմունքները պիտի դնէ: Էլ ի՞նչ աւելի մեծ, աւելի բարձր, աւելի հրամայական, ստիպողական ձայն կայ բոլոր հայ շրջաններին, գաղափարներին իրարու հետ կապելու և ներանցից մի ամբողջութիւն, մի միութիւն կազմելու, քան հայ ազգային գոյութիւնը փրկելու, նրա ապագան ապահովելու խնդիրը: Համագործակցութիւն՝ — անհրաժեշտ պահանջը:

Ընդհանուր ծրագիր. — Ոչինչ չպիտի թողնել պատահականութեան. մինչև Սաղաղութեան Կոնգրէսի կայանալը՝ ամեն ինչ լուրջ կերպով պէտք է ուսումնասիրել, պատրաստի ունենալ: Ընդհանուր Ծրագրի գոյութիւնը բոլորի անհրաժեշտութիւններէն է: Նա պայքարամարտի ընդհանուր յենակէտներից մէկն է: Ու նրա գլխաւոր տարրերը պիտի բղին Արեւելեան Խնդրի բնաւորութիւնից, հայ ազգի առանձնայատուկ պայմաններից և քաղաքական ոյժերի փոխադարձ կացութիւնից: Հիմունք ընդունելով ազգերի ինքնորոշման իրաւունքը, ինչպէս և „Ազգութեանց սկզբունք“, հայ Ընդհանուր Ծրագրի նուազագոյնը պիտի լինի. — Հայաստանի և Կիլիկիայի քաղաքական ինքնավարութիւնը, իր պատմա աշխարհագրական սահմանների մէջ: Նա պիտի ունենայ պարլամենտական բէժիմ: Ընկերային, քաղաքական բոլոր հաստատութիւնները պիտի ունենան շեշտուած ռաւիպալարական (democratique) բնաւորութիւն:

Մեր ազգային կեանքի մասնայատուկ հանգամանքներէն աչքի առաջ ունենալով՝ տնտեսական հաստատութիւնների մէջ տիրապետող տեղ պիտի տրուի աշխատաւոր, արտադրող գաղափարների շահերին: — Որէնստորական, վարչական, գործադրական իշխանութիւնների սահմանները պիտի որոշուին: Պիտի ճշգույն որոշակի նաեւ Խնքնավար

Հայաստանի և Կիլիկիայի մէջ ապրող միւս ազգաբնակչութիւնների փոխ-յարաբերութիւնները, նրանց քաղաքական, ընկերային, տնտեսական կացութիւնը: Ծրագիրը ամենայնիւ պիտի համապատասխանի նորակազմ մի երկրի պէտքերին. և նա առաջ պիտի դառնայ Գործօն բոլոր Կուսակցութիւնների և շրջանների ներկայացուցիչների ընդհանուր աջակցութեամբ: Հայ Պատուիրակութիւնը, որպէս ամբողջութիւնից բղիւղ, ամբողջութեան ներկայացուցիչ, Խաղաղութեան Կոնգրէսին ներկայացած ժամանակ՝ ամեն խնդիր լուսաբանուած իր ձեռքին պիտի ունենայ՝ մասնաւոր քարտէշներով, ցուցակներով: — Ահա տարրերը այն Ընդհանուր Ծրագրի, որ բոլորովին կապող օղակը պիտի լինի՝ պատմական այս օրերին մէջ:

Յեղափոխական քաղաքականութիւնը. Սրբեկեան Խընդիրը մտնում է իր վերջի փուլի մէջ. նրա ազգակը եզող Պետութիւններից և Ազգերից ումանք լրիւ հասել են իրենց պատմական ձգտումներին, ումանք էլ հասնելու վրայ են: Մենք գեռ իրական ոչինչ չունենք, բայց յուսահատեցուցիչ ոչինչ չկայ. նա առանց մեզ չի կարող վերջնականապէս փակուիլ. հարկաւոր է միայն իմաստութեամբ օգտուիլ գիտնալ ներկայացած հանգամանքներից: Անցեալի մէջ՝ Հայ Յեղափոխութիւնը գործեց արտաքին և ներքին շատ աննպաստ պայմանների մէջ. եթէ նա անկարող եղաւ գէթ իր մօտակայ նպատակին հասնել, — դա եղաւ, գլխաւորապէս, մրցակից Պետութիւնների հակամարտութեան և նրանց փոխադարձ շահերի աննպաստ դասաւորութեան պատճառով:

Ներկայումս, իրերը հիմնովին փոխուած են: Գանդուում ենք քաղաքական շատ նպաստաւոր պայմանների մէջ:

Հայ ազգը, այս վճռական օրերին, ուրիշ ի՞նչ քաղաքականութիւն, ի՞նչ գործելակերպ կարող է ընդգրկել, քան յեղափոխականը:

Կանգ առնել, կրաւորական դիրք բռնել չի կարելի, դրանով մենք ինքներս մեր գործը դաւաճանաւ կը լի-

ներք, մեզ գիտակցական յուսախաբութեան մատնած, տուրիք տուած՝ որ մեր թափած արիւնը ի գո՛ւր, ապարդիւն կորչի ու այդպիսով մենք ինքներս մեր Դատի գերեզմանափորը կը դառնանք:

Պատմութեան այդ անուելի պատասխանատուութիւնը ո՞վ վրան կառնի. մեր բիւրաւոր նահատակների արեան մէջ ո՞վ կարող է մտնել. մեր ապագայի մահազանգը հընչեցնողի դերը ո՞վ կը ստանձնի: Յեղափոխական քաղաքականութիւնը, — անօրուայ պահանջի համապատասխան միակ բնական ուղին, որ Պատմութիւնը գծել, մեր առջև է դրել. դրանից դուրս ուրիշ ճանապարհ չկայ: Ամեն մըտածմունք, ամեն գործունէութիւն այդ ուղղութեամբ պիտի երթայ: Մեր փրկութիւնը, մեր ազատագրութիւնը գործունէութեան այդ եղանակից պիտի գայ:

Անցեալի մէջ թափուած արիւնների, անցեալի մէջ ձեռք բերուած տիտղոսների վրայ յոյս դնել չի կարելի: Սրան լաւ համոզուենք:

Յեղափոխական շարժում. — Դիւանագիտութիւնը չի ստեղծում, նա հետևում է: Ստեղծող ոյժը Յեղափոխական Շարժումն է: Այդ օրէնքը աչքից քնաւ բաց չպիտի թողնել: Ապագայ Խաղաղութեան Կօնգրէսին Հայ Ազգը պիտի ներկայանայ և ինքնավար Հայաստանի, Կիլիկիայի պահանջը դնի՝ կրթնած իր անցեալ և ներկայ յեղափոխական շարժումների վրան: Իսկ մինչ այդ՝ նա արդէն ձեռք բերած պիտի լինի պատերազմողի, մարտնչողի (belligerent) հանգամանք: Այդ նպատակին հասնելու համար՝ Հայը կըռուող, պատերազմող կողմ պիտի հանդիսանայ Հայաստանի հիւսիս-արեւելեան սահմանից, Կովկասեան ճակատից: Ի՞նչ արեցին Բուլղարները 1877-ին, Ռուսաց զօրքին միացած, նրանց կողքին կանգնած, նոյնը եւ մենք պիտի անենք, այսօր, էլ աւելի ուժգնութեամբ, էլ աւելի զօրեղ թափով. ոչ մի գոհողութեան առաջ յետո չպիտի ընկրկել: Ի՞նչքան շատ մեծ թուով կռուող ոյժեր տանք այդ թատերաբեմի վրան, անքան աւելի լաւ: Այդ տեղը ու-

նինք եւ ոչ թէ կորուստ: Դա դեռ վճռական չէ:

Որոշեալ բոլորին, երբ մեռնող Թիւրքիայի անդամները պրկուիլ, կծկուիլ կը սկսին, այդ ժամանակ վեհապոյն ճիգ պիտի թափել և խորոշուի, տեւական ուժեղ Հայկական լայնածաւալ շարժում առաջ բերել և մի քանի յարմարաւոր վայրեր գրաւելով՝ նրանց վրայ Յեղափոխական կարմիր Դրօշը ծածանեցնել: Մեր 500 տարուայ ճիգը այդ է պահանջում: Դա պիտի լինի մեր Դորութեանը: Յետևողական լինենք մենք մեզի, մեր Պատմութեանը: Եթէ կարողանանք այդ անել՝ վստահ, անկասկած լինենք, որ Ինքնավար Հայաստան, Կիլիկիա կունենանք:

Արգարութիւնը, Ազատութիւնը, Իրաւունքը պիտի գան մեզանից՝ մեր յեղափոխական գործունէութիւնից, մեր յեղափոխական շարժումներից: — Դա է Պատմութեան օրէնքը. հետեւենք նրան:

Մինչև ցարդ Թիւրքիայի աստիճանաբար անկումով ստեղծուել, յառաջ են եկել փոքր պետութիւններ, ինքնավար երկիրներ:

Մեծ Պետութիւնների քաղաքական շահերին մասամբ դա համապատասխանել է, որովհետև նա մի միջոց է եղել նրանց փոխադարձ բաղխումների, հակամարտական ձգտումների առաջն առնելու: Այդ ուղղութիւնը չպիտի դադարի մեզ նկատմամբ. քանի որ իրերի դրութիւնը մեզ մօտ էլ միևնոյն պայմաններն է ներկայացնում, և աւելի շեշտուած կերպով:

Թիւրքիայի ժառանգութեանը աչքի դնող Մեծերի միջև մի տեսակ Միջպէտութիւններ, Միջերկրներ ստեղծելու անհրաժեշտութիւն կայ: Այդ բախտը այս անգամ վիճակուած է ինքնավար Հայաստանին և Կիլիկիային:

Կարող է պատահել, որ դիւանագիտութիւնը ձգտի կշիռքի նժարը այլ կերպ հաւաստարակշռութեան մէջ դրնելու, — անհրաժեշտ համար է, որ Հայ Յեղափոխական Շար-

ժուժը իր գործը կատարած և իր դրօշը ծածանեցրած
պիտի լինի՝ ամեն կամէութիւններէ, տատանումնէ ւ՛ր քր
տալու և կատարուած իրողութեան առաջ դնելու՝ որ-եւ
ձութեան ենթարկուող կողմերին:

Իսկ զրա համար մենք պէտք եղած ոյժը, տարրերը
ունենք. մնում է պարտականութիւն ճանոչել և շարժուիլ:

Մեր բախտը մեր ձեռքին է: Պատասխանատուն մենք
ենք մնում:

ՎԵՐՁ

Ս. ՍԱՊԱՀ-ԳԻԼԵԱՆԻ

Երկասիրութիւնները

- 1.—Եւրօպայի քաղաքական ղրութիւնը Բերլինի դաշնադրութիւնից յետոյ.
- 2.—Գործաւոր դասակարգը.
- 3.—Կապիտալիստ դասակարգը.
- 4.—Սօցիալիզմ և Հայրենիք.
- 5.—Երիտասարդ Թիւրքիա.
- 6.—Հարցարան (Հոլային).
- 7.—Հերդեր և իր քաղաքական հայեացքները.

Այո երկասիրութիւնները ձեռք բերելու համար, գիր-
մել՝ S. Sapah-Gulian, Avenue des Pyramides №—102
Heliopolis, (Egypte).

«ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ» մեծաքանակ գնողները պիտի
գիրմեն հրատարակչին ստորև ղրուած հասցեով.—

Тифлисъ, 2-ой Красногорскій тупикъ № 1.

АРТЕМІЮ САРКИСОВИЧУ ГАСПАРІАНЪ

Գինը՝

1 P.

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0421242

14945